

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук

Кафедра історії та археології

Кузик Василь Богданович

ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ
ЯК ВАЖЛИВОГО АСПЕКТУ ТЕМИ «АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
НА ПОЧАТКУ XVII ст.»

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)

Особистий підпис - _____

Кузик В. Б.

Науковий керівник - _____

кандидат історичних наук,
доцент Гогохія Н. Т.

Завідувач кафедри - _____

доктор історичних наук,
професор, Набока О. В.

Полтава – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	7
1.1. Джерельна база дослідження.....	7
1.2. Історіографія та методична розробленість проблеми.....	11
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ В КОНТЕКСТІ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.....	20
2.1. Роль О. Кромвеля в боротьбі між «Довгим парламентом» та королем Карлом I у 1640–1649 роках.....	20
2.2. Боротьба О. Кромвеля проти внутрішньої опозиції та військово- політична діяльність у 1647–1653 рр.....	27
2.3. Протекторат Олівера Кромвеля у 1653–1658 рр.: основні напрями політики та наслідки	39
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	52
3.1. Місце діяльності Олівера Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії та методичні засади її вивчення.....	52
3.2. Практичне використання матеріалів дослідження під час вивчення теми в 8 класі.....	59
ВИСНОВКИ.....	70
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Англійська революція XVII ст. належить до ключових подій європейської історії Нового часу. Вона суттєво вплинула на розвиток англійської державності, характер політичних відносин, співвідношення монархічної та представницької влади, а також на подальше формування політичної системи Англії. Важливе місце в цих процесах посідає діяльність Олівера Кромвеля, який пройшов шлях від активного учасника парламентської боротьби до одного з провідних військових і політичних діячів революції, а згодом – до лорда-протектора Англії, Шотландії та Ірландії.

Особливість постаті О. Кромвеля полягає в суперечливості оцінок його діяльності. Він був одним із керівників боротьби проти королівської влади, відіграв значну роль у формуванні парламентської армії та перемозі над прихильниками Карла I, водночас його політична діяльність супроводжувалася обмеженням ролі парламенту, посиленням військового чинника в управлінні державою та встановленням протекторату. Тому вивчення діяльності Кромвеля дає змогу простежити складність політичних процесів Англійської революції та оцінити суперечливі наслідки революційних перетворень.

Актуальність теми має і методичний вимір. Історія Англійської революції та діяльність О. Кромвеля входять до змісту шкільного курсу всесвітньої історії та дають можливість розглядати важливі поняття й проблеми історії Нового часу: революцію, парламентаризм, громадянську війну, політичну владу, республіку, протекторат, співвідношення політичних і військових чинників. Водночас складність подій та неоднозначність оцінок діяльності Кромвеля потребують продуманого методичного підходу до їх опрацювання учнями.

У сучасній шкільній історичній освіті важливим є не лише засвоєння учнями послідовності подій і біографічних відомостей, а й формування

вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, аналізувати історичні джерела, порівнювати позиції учасників подій, аргументувати власну оцінку та розуміти багатоваріантність історичного процесу. Саме тому тема діяльності О. Кромвеля має значний потенціал для поєднання історичного змісту з практичними завданнями з розвитку історичного мислення учнів.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей та історичного значення діяльності Олівера Кромвеля в контексті Англійської революції XVII ст., визначенні місця відповідного матеріалу у шкільному курсі всесвітньої історії, обґрунтуванні методичних засад його вивчення та розробленні системи навчальних завдань для учнів 8 класу.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати джерельну базу, стан історіографічної та методичної розробленості проблеми.
2. Проаналізувати основні етапи, напрями та наслідки діяльності О. Кромвеля в контексті Англійської революції у 1640–1658 рр.
3. Визначити місце діяльності О. Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії та обґрунтувати методичні засади її вивчення.
4. Розробити систему навчальних завдань для практичного використання матеріалів дослідження під час вивчення теми в 8 класі..

Об'єктом дослідження є Англійська революція XVII ст. як історичний процес і складова змісту шкільного курсу всесвітньої історії.

Предмет дослідження становлять діяльність Олівера Кромвеля у 1640–1658 рр., основні напрями та наслідки його політики, а також зміст, методичні засади й практичні способи її вивчення у 8 класі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1640–1658 рр. Нижня межа пов'язана з початком роботи «Довгого парламенту» та активізацією політичної боротьби, у якій О. Кромвель відіграв помітну роль. Верхня межа визначається смертю О. Кромвеля та завершенням періоду його протекторату

у 1658 р. Для розкриття окремих питань дослідження звернення до подій до 1640 р. та наступного періоду здійснюється в необхідному контексті.

Територіальні межі охоплюють передусім Англію. Окремі аспекти дослідження пов'язані з подіями в Ірландії та Шотландії, оскільки військово-політична діяльність О. Кромвеля в цих країнах була складовою процесів утвердження нової влади та формування політичної системи Британських островів.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних і методичних методів. Аналіз і синтез застосовано для опрацювання історіографії та джерел; історико-хронологічний метод – для послідовного розгляду основних етапів політичної діяльності О. Кромвеля; проблемно-хронологічний – для дослідження окремих напрямів його політики; історико-порівняльний – для зіставлення політичних позицій та особливостей різних етапів революційного процесу; системний метод – для комплексного розгляду діяльності Кромвеля в контексті політичних і суспільних змін в Англії. Для методичної частини використано аналіз і порівняння модельних навчальних програм, підручників та методичної літератури, а також методичне моделювання для розроблення системи навчальних завдань з теми.

Джерельну базу дослідження становлять політичні та нормативно-правові документи Англії XVII ст., нормативно-правові документи у сфері сучасної української освіти, модельні навчальні програми та підручники з всесвітньої історії для 8 класу. Історіографічну та методичну основу роботи становлять наукові праці зарубіжних і українських дослідників з історії Англійської революції та діяльності О. Кромвеля, а також дослідження з теорії та методики навчання історії.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні системи взаємопов'язаних навчальних завдань для вивчення діяльності Олівера Кромвеля в 8 класі, що передбачає роботу з історичними джерелами, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, порівняння політичних

моделей, аналіз різних оцінок історичного діяча та формулювання аргументованого історичного судження. Запропоновані матеріали можуть використовуватися під час підготовки й проведення уроків всесвітньої історії та організації самостійної роботи учнів.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури. Загальний обсяг – 79 сторінок, з них основного тексту – 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Джерельна база дослідження

Дослідження діяльності Олівера Кромвеля в контексті Англійської революції XVII ст. потребує залучення різних за характером джерел. Це зумовлено складністю самої проблеми, яка охоплює військово-політичну діяльність Кромвеля, трансформацію державного устрою Англії, відносини між монархією та парламентом, перебіг громадянської війни, становлення республіканської форми правління та функціонування протекторату 1653–1658 рр. Водночас методичний складник дослідження передбачає звернення до нормативних, програмових і навчальних матеріалів сучасної української системи освіти, що дають можливість визначити місце Англійської революції та діяльності О. Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії.

Відповідно до змісту дослідження його джерельну базу можна поділити на дві основні групи. Першу становлять історичні документи, що характеризують політичні процеси Англії XVII ст., діяльність парламенту, трансформацію державного устрою та оформлення протекторату О. Кромвеля. До другої належать нормативно-правові документи у сфері освіти, модельні навчальні програми та підручники з всесвітньої історії, використані для розкриття методичного складника роботи.

Основу історичної джерельної бази становлять політичні та нормативно-правові документи Англії XVII ст., представлені у «Хрестоматії з історії держави і права зарубіжних країн» [38]. Їх залучення дає змогу безпосередньо простежити зміни у співвідношенні повноважень монарха, парламенту та інших державних інституцій і співвіднести ці зміни з основними етапами Англійської революції.

Для характеристики протистояння королівської влади та парламенту важливе значення має «Велика ремонстрація» 1641 р. Документ відображає позицію парламентської опозиції щодо політики Карла I та містить перелік

основних претензій до діяльності короля і його уряду. У ньому порушувалися питання оподаткування без парламентської згоди, функціонування королівських і церковних судів, призначення посадових осіб, релігійної політики та гарантій парламентських прав [38]. Використання документа дозволяє визначити характер політичних суперечностей, які передували громадянській війні, та простежити поступове перетворення конфлікту навколо окремих рішень короля на боротьбу за принципи організації державної влади.

Особливе місце серед використаних джерел посідає «Знаряддя управління» 1653 р., яке юридично оформило встановлення протекторату О. Кромвеля. Документ визначав структуру нової політичної системи, співвідношення повноважень лорда-протектора, парламенту і Державної ради, порядок скликання парламенту, організацію військової та виконавчої влади [38]. Його аналіз дає можливість встановити правові засади режиму протекторату та зіставити закріплену в документі модель державного устрою з реальною політичною практикою 1653–1658 рр. Особливе значення це джерело має і для методичного складника роботи, оскільки може бути використане як навчальне історичне джерело під час вивчення теми в 8 класі.

Для визначення довгострокових наслідків політичних трансформацій XVII ст. використано також Білль про права 1689 р. [38]. Його положення закріплювали обмеження королівської влади та розширення ролі парламенту в державному управлінні. Звернення до цього документа дає можливість простежити подальший розвиток процесів, започаткованих під час Англійської революції, та показати, що реставрація монархії не означала повного відновлення політичного порядку першої половини XVII ст.

Другу групу джерел становлять нормативно-правові, програмові та навчальні матеріали, які дають змогу визначити місце Англійської революції та діяльності О. Кромвеля в сучасній українській шкільній історичній освіті.

Базовим нормативним документом для визначення сучасних вимог до результатів навчання є Державний стандарт базової середньої освіти [27]. Він

закріплює компетентнісну спрямованість освітнього процесу та визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання в громадянській та історичній освітній галузі. Для теми Англійської революції особливе значення мають орієнтація на формування в учнів умінь працювати з історичною інформацією, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, оцінювати історичні явища та аргументувати власні судження [27].

Загальні правові засади функціонування сучасної системи освіти визначають Закони України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» [36; 37]. Їхні положення важливі для розуміння загальної компетентнісної спрямованості освітнього процесу, орієнтації на розвиток особистості учня та практичне застосування набутих знань і вмінь. Нормативний контекст доповнює Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа», яка визначила компетентнісну орієнтацію одним із ключових напрямів оновлення шкільної освіти [30].

Конкретизація змісту шкільної історичної освіти здійснюється в модельних навчальних програмах. У дослідженні використано модельні навчальні програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» О. В. Гісема та ін., О. І. Пометун та ін., І. Я. Щупака та ін. [33–35]. Їх аналіз дає можливість визначити місце історії Англії XVII ст. у структурі курсу всесвітньої історії 8 класу, співвіднести зміст теми з передбаченими результатами навчання та визначити основні види пізнавальної діяльності учнів.

Залучення кількох модельних програм дозволяє врахувати варіативність організації сучасного шкільного курсу історії. Водночас для дослідження принципово важливими є спільні для них орієнтири: поєднання засвоєння історичних знань із розвитком умінь аналізувати історичну інформацію, працювати з джерелами, встановлювати причини та наслідки подій, порівнювати історичні явища й формулювати аргументовані судження [33–35]. Це створює нормативно-програмову основу для використання

матеріалу про діяльність О. Кромвеля не лише як біографічного сюжету, а як засобу формування історичного мислення учнів.

Окрему групу джерел становлять чинні підручники з всесвітньої історії для 8 класу. У роботі використано підручники О. І. Пометун і О. В. Дудар та О. В. Гісема, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцової [23; 24]. Їх аналіз дає можливість з'ясувати, у якому обсязі та контексті в сучасному навчальному матеріалі представлено Англійську революцію й діяльність Олівера Кромвеля, які поняття та події винесено на перший план, які історичні джерела та завдання пропонуються учням.

У підручниках діяльність О. Кромвеля розглядається в контексті протистояння королівської влади й парламенту, громадянської війни, формування парламентської армії, проголошення республіки та встановлення протекторату [23; 24]. Це дає підстави розглядати його постать не ізольовано, а як складову ширшого процесу політичної трансформації Англії XVII ст. Водночас зіставлення підруничкового матеріалу з історичними джерелами та результатами наукових досліджень дозволяє визначити можливості його методичного доповнення, зокрема через проблемні питання, роботу з документами та завдання на аргументовану оцінку історичного діяча.

Таким чином, джерельна база дослідження має комплексний характер і відповідає поєднанню історичної та методичної складових кваліфікаційної роботи. Історичні документи XVII ст. дають можливість простежити політичні суперечності Англійської революції, трансформацію державного устрою та правові засади протекторату О. Кромвеля. Нормативно-правові документи сучасної української освіти, модельні навчальні програми та підручники з всесвітньої історії для 8 класу забезпечують основу для визначення місця теми у шкільному курсі та подальшого обґрунтування методичних підходів до її вивчення.

1.2. Історіографія та методична розробленість проблеми

Історія Англійської революції XVII ст. та діяльність Олівера Кромвеля належать до проблем, які мають тривалу історіографічну традицію. Наукове осмислення цих подій пов'язане з дослідженням політичних, соціальних, економічних і релігійних передумов революції, протистояння королівської влади та парламенту, перебігу громадянських війн, становлення республіки, діяльності О. Кромвеля та функціонування протекторату. Окремий напрям становлять праці, присвячені довгостроковим наслідкам революційних перетворень для розвитку англійської державності та парламентської системи. Методичний аспект проблеми представлений дослідженнями з теорії та методики навчання історії, компетентнісного підходу, організації роботи учнів з історичною інформацією та формування історичного мислення.

Для розуміння передумов революції та політичної боротьби першої половини XVII ст. важливими є дослідження, у яких висвітлено особливості англійської державності, взаємовідносини монархії та парламенту, політичні суперечності періоду правління Стюартів і причини громадянського конфлікту. Значне місце серед них посідає праця Б. Коуварда, присвячена добі Стюартів 1603–1714 рр. [4]. Автор розглядає Англійську революцію в широкому політичному та релігійному контексті, простежуючи розвиток суперечностей між короною, парламентом і різними суспільно-політичними силами. Такий підхід дає можливість розглядати діяльність О. Кромвеля не ізольовано, а як складову загальної кризи англійської монархії XVII ст.

Широку картину політичних і суспільних змін XVII ст. подано у праці К. Хілла [7]. Дослідник розглядає революційні події в контексті трансформації англійського суспільства, звертаючи увагу на причини революційного конфлікту, боротьбу політичних і релігійних угруповань, зміну державного устрою та наслідки революції. У межах такого підходу Англійська революція постає не лише як протистояння короля і парламенту,

а як складний процес, пов'язаний із суттєвими змінами в політичному та суспільному житті країни [7].

Політичні трансформації Англії доби Стюартів ґрунтовно проаналізовано також М. Кішланскі [9]. Його дослідження дає можливість простежити еволюцію англійської монархії, характер парламентської боротьби, розвиток громадянського конфлікту та подальшу трансформацію політичної системи. Особливо важливим для теми роботи є розгляд посилення ролі армії та політичних суперечностей, що виникли після перемоги парламентських сил і сприяли подальшому піднесенню О. Кромвелля [9].

Р. Лок'єр простежує політичний розвиток Англії від доби Тюдорів до завершення правління Стюартів [10]. Залучення цієї праці дає змогу визначити довготривалі передумови революційної кризи середини XVII ст. та показати, що конфлікт 1640-х рр. не виник раптово, а був пов'язаний із тривалою еволюцією взаємовідносин між монархічною владою, парламентом, церквою та англійським суспільством [10]. Аналогічне значення для визначення широкого історичного контексту має перший том узагальнювальної «Історії Англії» К. Робертса, Д. Робертса та Д. Біссона, який охоплює розвиток країни до 1714 р. [13].

Окреме місце в історіографії займають дослідження, присвячені безпосередньо природі Англійської революції та причинам громадянської війни. Дж. Моррілл розглядає революцію як складний феномен, у якому політичні суперечності тісно перепліталися з релігійними, регіональними та соціальними чинниками [11]. Такий підхід дозволяє уникнути спрощеного трактування подій винятково як боротьби парламенту проти короля та врахувати внутрішню неоднорідність обох політичних таборів.

К. Расселл зосередив увагу передусім на причинах Англійської громадянської війни [15]. У його дослідженні важливе місце посідають політична криза 1630–1640-х рр., взаємовідносини корони з парламентом і територіально-політичні суперечності в межах володінь Стюартів. Залучення

цієї праці має значення для пояснення обставин, у яких О. Кромвель повернувся до парламентської діяльності та поступово став одним із провідних учасників революційного протистояння [15].

У сукупності праці Б. Коуварда, К. Хілла, М. Кішланські, Р. Лок'єра, Дж. Моррілла та К. Расселла створюють основу для розуміння політичного середовища, у якому формувалися погляди й діяльність О. Кромвеля [4; 7; 9–11; 15]. Вони дають змогу розглядати революцію як багатофакторний процес та співвідносити діяльність окремої історичної особи з ширшими трансформаціями англійської державності й суспільства.

Для врахування соціального контексту революційних подій використано узагальнювальну працю А. Бріггса з соціальної історії Англії [1]. Її залучення дозволяє розглядати політичні конфлікти у зв'язку зі змінами в структурі англійського суспільства та довготривалими процесами його розвитку. Водночас роботи, присвячені пізнішим етапам британської історії, мають у дослідженні допоміжне значення та використовуються передусім для визначення віддалених наслідків політичних трансформацій XVII ст.

Так, праці Е. Дж. Еванса, Д. Каннадайна, Е. Дж. Хобсбаума та Е. Л. Вудворда присвячені переважно модерній британській історії XVIII–XIX ст. [2; 5; 8; 17]. Вони не становлять безпосередньої історіографічної основи для реконструкції подій Англійської революції, однак дозволяють простежити подальшу еволюцію британських політичних, соціальних та економічних інститутів і тим самим обережніше оцінювати довгострокові результати перетворень XVII ст. Другий том узагальнювальної історії Англії К. Робертса, Д. Робертса та Д. Біссона також використовується для простеження розвитку країни після 1688 р. [14].

Для характеристики зовнішньополітичних і колоніальних наслідків посилення Англії певне значення має праця Н. Фергюсона, присвячена історії Британської імперії [6]. Вона дає можливість розглядати військово-морську та колоніальну політику середини XVII ст. як один із ранніх етапів тривалого

процесу зростання британської присутності у світовій політиці. Водночас такі узагальнення потребують обережного використання, оскільки безпосередньою проблематикою праці є значно ширший хронологічний період [6].

Особливе значення для дослідження мають праці, присвячені безпосередньо Оліверу Кромвелю та політичному режиму протекторату. Важливим сучасним дослідженням є праця Р. Гаттона «*Oliver Cromwell: Commander in Chief*» [16]. У ній діяльність Кромвеля розглянуто в період його перетворення з одного з керівників парламентської армії на центральну військово-політичну постать республіканської Англії. Праця охоплює події після завершення першої громадянської війни, відносини Кромвеля з армією та парламентом, боротьбу з політичними противниками, кампанії в Ірландії та Шотландії й обставини, що передували встановленню протекторату [16]. Її використання істотно доповнює загальні праці з історії революції та дозволяє більш детально простежити особисту політичну еволюцію Кромвеля.

Політичному устрою та функціонуванню протекторату спеціально присвячено працю Б. Коуварда «*The Cromwellian Protectorate*» [3]. У ній режим 1653–1658 рр. розглядається як особлива форма державного устрою, що виникла внаслідок політичної нестабільності республіканського періоду та поєднувала представницькі інститути із сильною виконавчою владою. Залучення цієї праці особливо важливе для аналізу відносин Кромвеля з парламентами протекторату, ролі армії, політичних механізмів функціонування режиму та причин його нестійкості [3].

Український дослідницький матеріал представлений, зокрема, статтею Р. Гейди, присвяченою О. Кромвелю як полководцю та організатору англійської революційної армії [21]. Автор акцентує увагу на військовому чиннику в політичному піднесенні Кромвеля та його ролі у формуванні боєздатних парламентських сил. Це дослідження дає можливість окремо розглянути військову складову його діяльності й використовується під час

характеристики реформування парламентської армії та основних військових кампаній [21].

Важливим українським дослідженням є також праця Н. Долматової, у якій аналізуються особливості встановлення протекторату Кромвеля та поява «Знаряддя управління» 1653 р. [28]. Авторка приділяє увагу юридичним та політичним передумовам утвердження нового режиму, його конституційним засадам і характеру повноважень лорда-протектора. Праця безпосередньо відповідає проблематиці дослідження, оскільки дозволяє співвіднести політичний розвиток 1651–1653 рр. із правовим оформленням протекторату [28].

Певне значення для систематизації біографічних відомостей має енциклопедична стаття В. Крушинського «Кромвель Олівер» [31]. У ній постать англійського політичного діяча представлена в контексті його основних військових і політичних ролей. Енциклопедичне видання використовується насамперед як допоміжний матеріал для уточнення основних фактів біографії, тоді як характеристика суперечливих аспектів діяльності Кромвеля ґрунтується на спеціалізованих історичних дослідженнях [3; 4; 7; 9; 11; 16; 21; 28].

Українська історіографія проблеми представлена також узагальнювальними працями з історії країн Західної Європи та Англії Нового часу. Навчальний посібник З. Баран, С. Качараби, Р. Сіромського та Б. Чуми охоплює період від кінця XV до початку XIX ст. і дозволяє розглядати Англійську революцію в загальному контексті розвитку країн Західної Європи [18]. У ньому революційні події співвідносяться з ширшими політичними та соціальними процесами ранньомодерної Європи.

Більш спеціалізований характер має праця Ю. Буракова та Л. Питльованої, присвячена історії Англії Нового часу [20]. Її використання є особливо доречним для систематизації фактичного матеріалу про політичний розвиток Англії, революційні події, діяльність О. Кромвеля та подальшу еволюцію англійської державності. На відміну від загальних курсів історії

Західної Європи, це видання зосереджене саме на англійській проблематиці [20].

Важливим узагальнювальним виданням є підручник «Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки. XVII – 60-ті роки XIX століття» за редакцією Б. Гончара [25]. Англійська революція в ньому розглядається як складова загальноєвропейських політичних і суспільних змін ранньомодерної доби. Залучення цього видання дає змогу співвіднести історію Англії з ширшими процесами розвитку європейських держав і уникнути ізольованого розгляду діяльності Кромвеля [25].

Таким чином, історіографія Англійської революції та діяльності О. Кромвеля представлена кількома взаємопов'язаними напрямками. Загальні праці з політичної історії Англії дають змогу встановити передумови та перебіг революційної кризи [4; 7; 9; 10; 13]. Спеціальні дослідження революції та громадянської війни розкривають характер політичних, релігійних і суспільних суперечностей [11; 15]. Праці, присвячені безпосередньо Кромвелю та протекторату, дозволяють детальніше простежити його військово-політичну діяльність, процес концентрації влади та особливості функціонування режиму 1653–1658 рр. [3; 16; 21; 28]. Українські узагальнювальні видання забезпечують можливість осмислення проблеми в контексті вітчизняної навчальної та наукової традиції [18; 20; 25].

Окрему групу становлять праці, присвячені теорії та методиці навчання історії. Їх залучення є необхідним, оскільки кваліфікаційна робота передбачає не лише дослідження історичного змісту, а й визначення можливостей його використання у шкільному курсі всесвітньої історії.

Фундаментальне значення для визначення загальних засад організації навчання історії має праця О. Пометун та Г. Фрейман «Методика навчання історії в школі» [32]. У ній розглянуто основні принципи організації навчального процесу, способи роботи учнів з історичною інформацією, використання різних методів і прийомів навчання та формування предметних умінь. Положення цієї праці створюють загальну методичну основу для

визначення форм роботи з матеріалом Англійської революції, зокрема використання проблемних завдань, історичних джерел, порівняння та дискусії [32].

Сучасні підходи до компетентісно орієнтованого навчання історії представлено в методичному посібнику О. Пометун, Н. Гупана та В. Власова [22]. Автори розглядають навчання історії як процес формування в учнів не лише системи знань, а й здатності використовувати історичну інформацію, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з різними видами джерел, аргументувати судження та створювати власний пізнавальний результат [22]. Для теми діяльності О. Кромвеля такий підхід має особливе значення, оскільки її зміст створює можливості для аналізу політичних рішень, порівняння позицій учасників революції та аргументованого оцінювання суперечливої історичної постаті.

Проблематика компетентісного підходу представлена також у праці І. Бега [19]. Автор акцентує увагу на спрямуванні освітнього процесу на формування здатності особистості застосовувати набуті знання та способи діяльності, а не лише відтворювати засвоєну інформацію. Це положення є важливим для методичного складника дослідження, оскільки вивчення Англійської революції передбачає можливість переходу від засвоєння фактів до аналізу причин і наслідків, інтерпретації історичних джерел, порівняння політичних моделей та формулювання власної оцінки [19].

Аналіз методичної літератури дає підстави виокремити кілька підходів, які можуть бути продуктивними під час вивчення Англійської революції та діяльності О. Кромвеля: проблемний, компетентісний, діяльнісний, джерелознавчий і порівняльний [19; 22; 32]. Їх поєднання дозволяє організувати навчання таким чином, щоб учні не обмежувалися запам'ятовуванням хронології та біографічних відомостей, а самостійно встановлювали зв'язки між подіями, аналізували історичні документи, порівнювали політичні позиції й аргументували власні висновки.

Особливе значення має робота з історичними джерелами. У методичній літературі вона розглядається як один із засобів формування в учнів умінь працювати з історичною інформацією, визначати походження та зміст документа, співвідносити представлену в ньому інформацію з історичним контекстом і формулювати обґрунтовані висновки [22; 32]. Для досліджуваної теми це відкриває можливість залучення «Знаряддя управління» 1653 р. та інших політичних документів не лише як джерел історичного дослідження, а й як дидактичного матеріалу.

Методичні праці також створюють основу для використання проблемного навчання та дискусійних форм роботи. Суперечливість діяльності О. Кромвеля дозволяє ставити питання, які не передбачають механічного відтворення готової оцінки. Йдеться, зокрема, про співвідношення революційних принципів і практики протекторату, роль армії в політичному житті, характер влади лорда-протектора та оцінювання наслідків його діяльності. У такому разі навчальне завдання спрямовується на пошук аргументів і використання історичних доказів [19; 22; 32].

Водночас аналіз використаної методичної літератури показує, що вона переважно присвячена загальним проблемам методики та компетентісно орієнтованого навчання історії. Спеціального дослідження, у якому було б системно розроблено методику вивчення діяльності Олівера Кромвеля як окремого аспекту теми Англійської революції в 8 класі, серед залучених праць немає. Тому загальні положення сучасної методики навчання історії потребують конкретизації відповідно до змісту досліджуваної історичної проблеми.

Таким чином, стан наукової розробленості проблеми дозволяє зробити кілька висновків. Історичний аспект діяльності О. Кромвеля та Англійської революції загалом має значну історіографічну базу. У зарубіжній літературі ґрунтовно досліджено причини революції, громадянські війни, політичну боротьбу, роль армії, діяльність Кромвеля та особливості. Українські дослідження й узагальнювальні видання доповнюють цей матеріал аналізом

окремих аспектів військової діяльності Кромвеля, правових засад протекторату та загального перебігу історії Англії Нового часу.

Аналіз історіографії дає підстави розглядати діяльність О. Кромвеля не як ізольований біографічний сюжет, а як складову масштабних політичних і суспільних трансформацій Англії XVII ст. Його діяльність охоплювала кілька взаємопов'язаних площин: парламентську боротьбу, військове керівництво, протистояння внутрішній опозиції, кампанії в Ірландії та Шотландії, боротьбу за визначення характеру республіканської влади та функціонування протекторату. Саме така комплексність визначає необхідність поєднання політичної, військової та інституційної перспектив під час дослідження його діяльності.

Методична розробленість проблеми має інший характер. У науково-методичній літературі сформовано загальні засади компетентісно орієнтованого навчання історії, роботи з історичними джерелами, проблемними завданнями та організації пізнавальної діяльності учнів. Водночас методичне опрацювання безпосередньо діяльності О. Кромвеля в межах шкільної теми Англійської революції потребує конкретизації. Це створює підстави для подальшого визначення місця відповідного матеріалу у шкільному курсі всесвітньої історії та розроблення способів його використання для розвитку історичного мислення учнів.

РОЗДІЛ 2.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ В КОНТЕКСТІ АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.

2.1. Роль О. Кромвеля в боротьбі між «Довгим парламентом» та королем Карлом I у 1640–1649 роках

Олівер Кромвель народився 25 квітня 1599 р. у Гантінгдоні в родині небагатого пуританського землевласника Роберта Кромвеля. Походження родини було пов'язане з англійським землевласницьким середовищем. Предки Кромвеля змогли істотно зміцнити свої матеріальні позиції в період Реформації за правління Генріха VIII, а родинні зв'язки пов'язували його з Томасом Кромвелем – одним із впливових державних діячів першої половини XVI ст. Таким чином, майбутній політичний діяч формувався в середовищі, яке поєднувало землевласницькі традиції з пуританськими релігійними переконаннями [20].

Після навчання в міській школі Гантінгдона у 1616–1617 рр. Олівер Кромвель вступив до Кембриджського університету. Однак смерть батька змусила його перервати навчання. Незважаючи на це, він продовжував займатися самоосвітою, приділяючи особливу увагу релігійній літературі. У 1619–1620 рр. Кромвель перебував у Лондоні, де вивчав право. У 1620 р. він одружився з Елізабет Бурш'є. Упродовж наступних років значну частину часу приділяв родині, господарським справам та управлінню маєтком [20].

Перший досвід парламентської діяльності Кромвель отримав у 1628 р., коли був обраний депутатом Палати громад від Гантінгдона. На цьому етапі він ще не належав до провідних політичних діячів парламентської опозиції. Його участь у роботі парламенту була пов'язана передусім із захистом пуританських переконань. Відомо, що одна з ранніх зафіксованих парламентських промов Кромвеля стосувалася захисту пуританського діяча Томаса Б'юрда, який зазнав переслідувань з боку представників англіканської церковної ієрархії. Водночас сама участь Кромвеля в парламентських подіях

кінця 1620-х років відбувалася на тлі дедалі гострішого протистояння між королівською владою та Палатою громад [20].

У 1629 р. Карл I розпустив парламент і протягом наступних одинадцяти років правив без його регулярного скликання. Цей період став важливим етапом загострення суперечностей між короною та частиною англійського суспільства. Король прагнув розширити можливості одноосібного управління, тоді як його противники виступали за дотримання традиційних прав парламенту та обмеження королівської прерогативи [4; 7].

Після завершення парламентської сесії Кромвель відійшов від активної політики. У 1630 р. він продав майно в Гантінгдоні та разом із родиною переїхав до Сент-Айва в Кембриджширі, де займався орендованим землеволодінням. Цей період його життя супроводжувався фінансовими труднощами та змінами соціального становища. Водночас політичні й релігійні переконання Кромвеля не втратили свого значення. Його неприйняття церковної політики корони поступово поєднувалося з критичним ставленням до способів, за допомогою яких Карл I намагався поповнювати державну скарбницю без регулярної парламентської підтримки [7].

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Англії значною мірою було пов'язане з конфліктом короля із Шотландією. У 1637 р. спроба запровадити в шотландській церкві англіканські богослужбові порядки викликала масштабний спротив. У 1638 р. шотландські противники королівської церковної політики уклали Національний ковенант. Протистояння між Карлом I та шотландськими ковенанторами переросло у Єпископські війни 1639–1640 рр. [7].

Перша Єпископська війна засвідчила слабкість позицій королівської влади. Шотландці змогли організувати значні військові сили та чинити ефективний опір спробам Карла I встановити контроль над церковним життям Шотландії. Королівська армія, навпаки, зіткнулася з проблемами фінансування та організації. У результаті Карл I був змушений піти на

переговори, однак досягнуті домовленості не усунули основних суперечностей [7].

Підготовка до нового збройного конфлікту із Шотландією змусила короля у 1640 р. знову звернутися до парламенту. У квітні того самого року розпочав роботу парламент, відомий як «Короткий». Олівер Кромвель знову став його депутатом. Однак Палата громад відмовилася надати королю необхідні кошти на продовження війни без попереднього розгляду політичних проблем, що накопичилися за роки одноосібного правління. Замість безумовної фінансової підтримки депутати порушили питання про необхідність реформування державного управління та обмеження королівської прерогативи. 5 травня 1640 р. Карл I розпустив парламент [7].

Розпуск «Короткого парламенту» не розв'язав проблем короля. Військова ситуація продовжувала погіршуватися. У серпні 1640 р. шотландська армія під командуванням Олександра Леслі перейшла англійський кордон і в битві під Ньюберном завдала поразки королівським військам. Шотландці зайняли Ньюкасл, а Карл I опинився в ситуації, коли продовження війни без фінансової підтримки парламенту стало практично неможливим. Укладене в жовтні 1640 р. Ріпонське перемир'я передбачало утримання шотландських військ за рахунок англійської сторони, що ще більше посилювало фінансовий тиск на корону [7].

3 листопада 1640 р. розпочав роботу новий парламент, який отримав назву «Довгого». Олівер Кромвель був обраний депутатом від Кембриджа. На відміну від попереднього парламенту, цей представницький орган поступово перетворився на головний центр опозиції королівській політиці. Його діяльність спрямовувалася на обмеження можливостей одноосібного управління Карла I та перегляд механізмів здійснення королівської влади [4; 7].

Перші рішення «Довгого парламенту» засвідчили радикальну зміну політичного співвідношення сил. Парламент домогся усунення найбільш впливових прихильників короля, ліквідації надзвичайних судів, обмеження

окремих фінансових інструментів корони та запровадження гарантій регулярного скликання парламенту. Тим самим поступово формувалися правові механізми, які мали унеможливити повернення до попередньої моделі одноосібного правління [7].

Важливою подією стала «Велика ремонстрація», прийнята 22 листопада 1641 р. Вона містила перелік претензій до політики Карла I та відображала позицію парламентської опозиції щодо необхідності обмеження королівської влади. У документі порушувалися питання оподаткування без парламентської згоди, діяльності королівських і церковних судів, призначення посадових осіб, релігійної політики та гарантій парламентських прав. «Велика ремонстрація» стала одним із найважливіших політичних документів напередодні громадянської війни [38].

Особливого значення набуло питання про право короля призначати своїх радників і державних службовців. Карл I наполягав, що це є невід'ємним правом корони. Парламент, навпаки, прагнув отримати реальний вплив на формування королівського уряду. Таким чином, суперечність поступово виходила за межі окремих політичних рішень і стосувалася самого принципу розподілу влади між монархом і представницьким органом [7].

У 1642 р. політичне протистояння остаточно переросло у збройний конфлікт. Після спроби короля чинити тиск на парламент і подальшого загострення відносин сторони почали формувати власні військові сили. 22 серпня 1642 р. Карл I підняв королівський прапор у Ноттінгемі, що традиційно вважається початком громадянської війни. Англійське суспільство розкололося між прихильниками корони – роялістами, або «кавалерами», – та прихильниками парламенту, яких називали «круглоголовими» [7].

На початковому етапі війни парламентська армія мала істотні організаційні недоліки. Її командування переважно представляли помірковані політики, які ще не прагнули остаточного розриву з монархією. Військо

відчувало нестачу належного постачання, а кавалерія поступалася добре організованим кінним загонам роялістів. Це стало однією з причин низки невдалий для парламенту військових операцій [7].

Саме в умовах війни почалося стрімке військово-політичне піднесення Олівера Кромвеля. Він сформував кавалерійський загін, відомий як «Залізобока кавалерія», основу якого становили дисципліновані та релігійно мотивовані добровольці. Для Кромвеля важливим критерієм добору військовослужбовців були не стільки соціальне походження чи статус, скільки особиста відданість справі, дисциплінованість і готовність виконувати накази [21].

Військова діяльність Кромвеля поступово вийшла за межі командування окремим кавалерійським підрозділом. Він намагався створити військо, здатне протистояти роялістській кавалерії не лише чисельністю, а передусім організованістю та дисципліною. Його підхід передбачав збереження бойового порядку під час атаки, узгодженість дій підрозділів та високий рівень особистої мотивації військовослужбовців. Саме ці принципи згодом стали важливою складовою організації парламентської «Армії нового зразка» [21].

Важливим етапом військової діяльності Кромвеля стала битва під Марстон-Муром у 1644 р. Перемога парламентсько-шотландських сил мала значне стратегічне значення, оскільки дозволила парламенту встановити контроль над значною частиною півночі Англії. Кромвель проявив себе як здібний командир кавалерії, а його авторитет серед прихильників парламенту істотно зріс [21].

Водночас Кромвель не припиняв парламентської діяльності. У 1645 р. Кромвель брав участь у військово-політичних змінах, пов'язаних із прийняттям Ордонансу про самозречення (Self-Denying Ordinance). Документ передбачав відмову членів парламенту від командних посад у війську, що мало сприяти професіоналізації армії та зменшенню впливу політичних суперечностей на її діяльність. Формальним головнокомандувачем

парламентської армії став Томас Ферфакс, тоді як Кромвель зберіг можливість продовжувати військову службу [7].

У 1645 р. було створено «Армію нового зразка», яка стала одним із найважливіших чинників перемоги парламенту. Вона характеризувалася централізованішою організацією, суворою дисципліною та системою комплектування, у якій військові здібності та заслуги відігравали значну роль. Кромвель став одним із найбільш відомих її командирів і відіграв особливо важливу роль в організації кавалерії [21].

Переломним моментом громадянської війни стала битва під Несбі 14 червня 1645 р. Парламентська армія завдала рішучої поразки основним силам Карла I. Після цього військові можливості короля суттєво скоротилися. Захоплення королівського листування також дало парламенту додаткові аргументи для політичної критики Карла I, зокрема щодо його переговорів із католицькими та іноземними силами [7].

У 1646 р. падіння Оксфорда фактично завершило перший етап громадянської війни. Карл I втратив можливість організувати ефективний опір і опинився під контролем шотландців, які згодом передали його англійському парламенту. Проте перемога над роялістами не означала завершення революційної боротьби. Навпаки, після усунення безпосередньої загрози з боку королівської армії загострилися суперечності між різними політичними силами всередині парламентського табору [7].

Особливо важливим став конфлікт між парламентом і армією. Частина парламентарів прагнула до компромісу з королем та відновлення монархії на обмежених умовах. Натомість значна частина військових виступала за збереження результатів революції та гарантування релігійних і політичних прав. Кромвель опинився в центрі цього протистояння, намагаючись одночасно зберегти вплив армії та знайти політичне вирішення конфлікту [7].

Кромвель спочатку пропонував Карлу I відносно помірковані умови політичного врегулювання. Однак король, розраховуючи покращити власне становище, продовжував таємні переговори з різними політичними силами. У

листопаді 1647 р. він утік з-під варти на острів Вайт, де знову намагався домовитися зі своїми противниками. Ці дії сприяли подальшому загостренню ситуації та остаточно послабили можливості компромісу [7].

У 1648 р. спроби прихильників монархії відновити боротьбу спричинили Другу громадянську війну. Парламентські сили придушили повстання, а військово-політичний авторитет Кромвеля ще більше зріс. Після перемоги над роялістами позиції тих політичних сил, які виступали за суд над Карлом I, істотно посилюлися [7].

У результаті було створено спеціальний суд для розгляду справи короля. Карла I звинуватили в тиранії, зраді та діях проти англійського народу. Судовий процес мав надзвичайне політичне значення, оскільки підважував традиційне уявлення про недоторканність монарха та фактично утверджував принцип відповідальності правителя за здійснювану ним політику [7].

30 січня 1649 р. Карла I було страчено у Вайтголлі. Ця подія стала переломним моментом Англійської революції. Ліквідація монархії означала перехід до нового етапу державного розвитку та створила передумови для проголошення республіки. Водночас страта короля не усунула політичних суперечностей, які існували між парламентом, армією та різними групами революційного табору [7].

Таким чином, у 1640–1649 рр. Олівер Кромвель пройшов шлях від парламентського діяча до одного з провідних військових і політичних лідерів Англійської революції. Його політичне піднесення було безпосередньо пов'язане з поглибленням конфлікту між Карлом I та парламентом, а військова кар'єра – з необхідністю створення ефективної сили, здатної протистояти королівській армії. Кромвель відіграв помітну роль у реформуванні парламентського війська, перемогах під Марстон-Муром і Несбі та подальшому посиленні позицій армії в політичному житті країни [21].

Водночас його діяльність у цей період не можна розглядати лише як історію особистого політичного піднесення. Кромвель діяв у складному середовищі, де перетиналися інтереси парламентської опозиції, армії, пуританських та інших релігійних груп, прихильників монархії й прихильників радикальніших політичних змін. Саме тому його роль у революції була результатом взаємодії особистих переконань, військових здібностей і обставин, що склалися в Англії в середині XVII ст. [7].

Страта Карла I та проголошення республіки стали логічним завершенням першого великого етапу революційного протистояння. Однак перемога над монархією не означала політичної стабілізації. Перед новою владою постали питання про характер республіканського устрою, співвідношення повноважень парламенту й армії, релігійну політику та подальший напрям революційних перетворень. Саме ці проблеми визначили подальше посилення ролі Олівера Кромвеля та розвиток подій у 1649–1653 рр. [7].

2.2. Боротьба О. Кромвеля проти внутрішньої опозиції та військово-політична діяльність у 1647–1653 рр.

Після перемоги парламентських сил у громадянській війні та страти Карла I Англія вступила в новий етап революційного процесу. 17 березня 1649 р. парламент оголосив про скасування монархії, визнавши її непотрібною та небезпечною для держави. Одночасно було ліквідовано Палату лордів. Цим було юридично оформлено перехід від монархічної до республіканської форми правління. Однак нова система влади від самого початку залишалася нестабільною. Її основу становили переважно індепенденти, а значна частина політичних сил, які брали участь у боротьбі проти Карла I, не погоджувалася з характером встановленого режиму [7].

Важливою передумовою формування нової політичної системи стала «Прайдова чистка» 6 грудня 1648 р. За рішенням військового командування з Палати громад були усунені депутати-пресвітеріани, які виступали проти

радикального курсу інDEPENDENTІВ. Після цього парламент фактично опинився під контролем політичної групи, тісно пов'язаної з армією. Подія продемонструвала зростання військового чинника в політичному житті Англії та створила умови для подальшого посилення ролі Олівера Кромвеля [9].

19 травня 1649 р. парламент прийняв «Акт про проголошення Англії республікою». Відповідно до нового устрою країна мала управлятися парламентом та призначеними ним посадовими особами. Вищим виконавчим органом стала Державна рада, члени якої обиралися парламентом. До її складу увійшов і Олівер Кромвель, який поступово став одним із найвпливовіших її членів. Отже, після завершення громадянської війни його діяльність дедалі більше переходила від суто військового керівництва до безпосередньої участі в управлінні республікою [20].

Проте встановлення республіки не усунуло політичних суперечностей. Новий режим одночасно мав протистояти залишкам роялістського руху, радикальним угрупованням та внутрішнім розбіжностям серед самих прихильників революції. Особливо гостро постала проблема левеллерів – радикального політичного руху, що сформувався в роки громадянської війни та вимагав подальшого розширення політичних перетворень. Провідними представниками руху були Джон Лільберн, Річард Овертон і Вільям Волвін [11].

Основні вимоги левеллерів були сформульовані в «Народній угоді». Вони виступали за свободу совісті, розширення виборчих прав, ліквідацію Палати лордів та утвердження республіканського устрою. При цьому їхні політичні погляди суттєво відрізнялися від позицій керівництва республіки. Левеллери вважали, що проголошення республіки саме по собі не забезпечило реалізації тих принципів, заради яких значна частина населення та армії підтримувала революцію [11].

Суперечності між левеллерами та керівництвом армії особливо виразно проявилися під час дебатів у Патні восени 1647 р. Представники руху

прагнули обговорити питання майбутнього державного устрою та розширення політичних прав. Кромвель погодився на проведення загальноармійської Ради, однак його позиція щодо «Народної угоди» була обережною. Він розумів, що запропоновані левеллерами зміни могли істотно змінити політичну систему та створити нові конфлікти. Позиція Кромвеля в цей період свідчила про поступове розходження між його прагненням зберегти результати революції та вимогами радикального крила революційного руху [4].

Особливо гострою була суперечка щодо загального виборчого права. ІнDEPENDЕНТИ побоювалися, що поширення політичних прав на широкі верстви населення може поставити під загрозу майнові інтереси землевласників і заможних верств. Левеллери, навпаки, пов'язували політичне представництво з природними правами вільних людей. Таким чином, дискусія навколо «Народної угоди» виходила далеко за межі питання про виборчу систему та стосувалася самої моделі суспільного й політичного устрою Англії [11].

У 1649 р. протистояння між керівництвом армії та левеллерами переросло у відкритий конфлікт. Частина солдатів підтримала вимоги радикального руху, однак Кромвель і Томас Ферфакс виступили за відновлення військової дисципліни. Повстання окремих армійських частин було придушено, частину військовослужбовців заарештовано, а окремих учасників засуджено до смерті. У результаті левеллери втратили значну частину впливу на армію, яка поступово перетворювалася на важливу опору нового політичного режиму [7].

Придушення левеллерів продемонструвало зміну позиції Кромвеля щодо радикальних сил. Якщо під час громадянської війни він був зацікавлений у підтримці політично мотивованої та дисциплінованої армії, то після перемоги над монархією почав розглядати її як необхідний інструмент забезпечення стабільності республіки. Водночас Кромвель дедалі більше

виступав проти тих сил, які прагнули продовжити революційні перетворення в політичній або соціальній площині [9].

Іншим проявом радикальної опозиції став рух дигерів, або «істинних левеллерів», який сформувався у 1649 р. На відміну від левеллерів, головна увага дигерів була зосереджена не стільки на політичному представництві, скільки на соціально-економічних питаннях. Вони виступали проти приватної власності на землю та обґрунтовували необхідність спільного використання громадських земель. Провідним ідейним представником руху був Джерард Вінстенлі [11].

Вінстенлі вважав, що ліквідація монархії та Палати лордів не завершила революційних перетворень. На його думку, політичні зміни мали бути доповнені реформуванням земельних відносин. Він виступав за можливість спільної праці на громадських землях, критикував майнову нерівність і заперечував необхідність насильницького захоплення приватної власності. Його погляди поєднували релігійну аргументацію з ідеями соціальної справедливості [11].

8 квітня 1649 р. перша група дигерів оселилася на громадських землях поблизу пагорба Святого Георгія в графстві Суррей. Вони почали обробляти необроблювані землі та закликали інших бідняків приєднуватися до спільної праці. Мирний характер виступу не усунув протидії з боку місцевих землевласників, які розглядали діяльність дигерів як загрозу усталеному порядку [7].

Поступово проти поселення дигерів були застосовані адміністративні та судові заходи. Їхні споруди руйнувалися, майно знищувалося, а учасники руху притягувалися до відповідальності. Дигери зверталися зі своїми вимогами до представників влади, однак не отримали політичної підтримки. До 1651 р. рух фактично припинив існування як організована сила [11].

Таким чином, у боротьбі з левеллерами та дигерами Кромвель зайняв позицію захисту нового політичного порядку від подальшого радикалізування революції. Його діяльність у цьому напрямі демонструвала

суперечливість процесів, що розпочалися після ліквідації монархії: політична революція створила республіку, але не привела до реалізації всіх вимог її найбільш радикальних прихильників [7].

Одночасно з внутрішньою боротьбою перед республіканським урядом постала проблема збереження контролю над територіями, де залишалися сильними прихильники монархії. Особливо складною була ситуація в Ірландії. Значна частина її території перебувала під контролем сил, які підтримували Карла II та розглядали Ірландію як можливу базу для боротьби проти Англійської республіки. За цих умов парламент доручив Кромвелю очолити військову експедицію [7].

15 серпня 1649 р. англійська армія висадилася в Дубліні. Після цього Кромвель розпочав наступ на міста, що залишалися під контролем противників республіки. Найбільш відомим епізодом кампанії стало взяття Дроєди у вересні 1649 р. Після штурму міста значну частину гарнізону було вбито; під час захоплення міста загинули також цивільні. Цей епізод став одним із найбільш суперечливих аспектів військової діяльності Кромвеля та суттєво вплинув на подальші оцінки його політики в Ірландії [20].

Після Дроєди англійські війська продовжили наступ. У жовтні 1649 р. було захоплено Вексфорд, а протягом наступного року військові дії поширилися на інші райони Ірландії. Війна супроводжувалася значними людськими втратами, руйнуванням поселень і конфіскаціями земель. Кампанія Кромвеля стала одним із ключових етапів встановлення англійського контролю над Ірландією, однак одночасно заклала основу для тривалих соціальних, релігійних і політичних суперечностей [4].

Після завершення основної фази кампанії англійська влада здійснила масштабний перерозподіл земель. Частину володінь ірландських землевласників було конфісковано, а населення зазнало примусових переселень. Ці заходи сприяли зміцненню англійського контролю, але супроводжувалися значними соціальними наслідками та посиленням конфесійного й національного протистояння [9].

У цей же період загострилася ситуація в Шотландії. Після страти Карла I шотландські пресвітеріани не визнали Англійську республіку та проголосили королем його сина Карла II. Таким чином, Шотландія стала потенційним центром відновлення монархії. Для англійського уряду це становило безпосередню загрозу, оскільки перемога Карла II могла призвести до нового збройного конфлікту та поставити під сумнів існування республіки [7].

Командувач англійської армії Томас Ферфакс не бажав очолювати похід до Шотландії та подав у відставку. У червні 1650 р. командування було передано Оліверу Кромвелю. Таким чином, його роль у революційних подіях знову набула виразно військового характеру, хоча цього разу йшлося вже не про боротьбу з англійськими роялістами, а про захист республіканського режиму від зовнішньої загрози [20].

У липні 1650 р. англійська армія перейшла шотландський кордон. Початковий етап кампанії був складним. Шотландське командування уникало генеральної битви та займало вигідні оборонні позиції. Англійські війська опинилися у складному становищі через проблеми з постачанням і віддаленість від основних баз. Кромвель, однак, продовжував активні маневри та використовував взаємодію сухопутних військ і флоту [7].

3 вересня 1650 р. англійська армія здобула важливу перемогу під Данбаром. Шотландські сили зазнали значної поразки, що істотно змінила співвідношення сил на користь Англії. Після цього Кромвель продовжив військову кампанію, хоча його армія також зазнала значних труднощів через хвороби та тривале перебування у польових умовах [7].

У 1651 р. Карл II разом із частиною шотландських сил вирішив перенести воєнні дії безпосередньо на територію Англії. Кромвель переслідував шотландську армію та 3 вересня 1651 р. завдав їй вирішальної поразки під Вустером. Перемога фактично ліквідувала організований військовий опір прихильників Карла II та закріпила перевагу Англійської республіки [9].

Після військової перемоги англійська влада розпочала адміністративну перебудову управління Шотландією. Було посилено контроль центральної влади, встановлено систему військового управління, налагоджено збір податків та контроль за основними комунікаціями. Таким чином, військове підкорення Шотландії супроводжувалося її політико-адміністративною інтеграцією до республіканської державної системи [4].

Військові перемоги в Ірландії та Шотландії значно посилили авторитет Кромвелля. Його сприймали як одного з головних гарантів існування республіки та ефективного військового керівника. Водночас посилення ролі армії в державному житті дедалі більше загострювало суперечності між нею та парламентом. Після завершення основних військових кампаній перед республікою постало питання про подальший розподіл політичної влади та співвідношення повноважень парламенту, Державної ради й армійського командування [9].

У 1647–1651 рр. Олівер Кромвель одночасно виступав як військовий командувач і політичний діяч. Його боротьба проти левеллерів та дигерів була спрямована на обмеження радикального крила революції, тоді як кампанії в Ірландії та Шотландії мали на меті збереження територіальної цілісності та політичної стабільності республіки. Внаслідок цього Кромвель поступово зосередив у своїх руках значний військовий і політичний вплив [20].

Особливість цього етапу полягає в тому, що Кромвель дедалі більше віддалявся від позицій частини радикальних сил, які ще під час громадянської війни сприяли перемозі парламенту. Левеллери вимагали розширення політичного представництва, а дигери порушували питання про соціальну нерівність і земельні відносини. Натомість Кромвель орієнтувався на збереження сформованого республіканського порядку та захист власності, що сприяло його зближенню з поміркованішою частиною революційного керівництва [11].

Перемоги республіканських сил у боротьбі з роялістами, встановлення контролю над Ірландією та Шотландією, а також придушення левеллерського й дигерського рухів істотно змінили політичне становище Олівера Кромвеля. До 1651 р. основні осередки військового опору республіці були ліквідовані, а найбільш активні радикальні сили всередині революційного табору втратили можливість суттєво впливати на державну політику. У результаті Кромвель опинився в центрі політичної системи, а армія, очолювана ним, стала одним із головних чинників збереження нового режиму [7].

Зміцнення республіканської влади мало значення і для міжнародного становища Англії. Військові перемоги під Данбаром у 1650 р. та Вустером у 1651 р. продемонстрували європейським державам спроможність Англії захищати власні інтереси та протистояти прихильникам Стюартів. Поступово держави, які раніше могли розглядати Карла II як перспективного претендента на англійський престол, були змушені враховувати нове співвідношення сил і вибудовувати відносини з республіканським урядом [9].

Важливим напрямом політики республіканського уряду стало також зміцнення торговельно-економічних позицій Англії. У 1651 р. було прийнято Навігаційний акт, спрямований на обмеження участі іноземного торговельного флоту в англійській колоніальній торгівлі. Передусім ці заходи зачепили інтереси Нідерландів, які відігравали провідну роль у європейській морській торгівлі та значною мірою отримували прибутки від перевезення товарів. Загострення англо-голландських торговельних суперечностей стало однією з причин Першої англо-голландської війни 1652–1654 рр. [7].

Англо-голландське протистояння продемонструвало зростання значення економічного чинника в міжнародній політиці Англії. Незважаючи на конфесійну близькість двох протестантських держав, їхні торговельні інтереси виявилися несумісними. Англія прагнула обмежити посередницьку роль Нідерландів у міжнародній торгівлі та зміцнити власний торговельний

флот. Успішне завершення війни сприяло посиленню англійських позицій на морі й стало одним із важливих етапів перетворення Англії на провідну морську державу [6].

Водночас зовнішньополітичні успіхи не усунули внутрішніх проблем республіки. Навпаки, після завершення основних військових кампаній дедалі гострішим ставав конфлікт між парламентом та армією. «Охвістя» Довгого парламенту вже не відповідало політичним очікуванням значної частини військового керівництва. Армійські лідери вимагали подальшого реформування державних інститутів, а частина офіцерства виступала за створення нового парламенту, здатного провести необхідні, на їхню думку, політичні зміни [7].

Олівер Кромвель опинився у складному становищі. Він тривалий час намагався уникати відкритого конфлікту з парламентом і знайти компроміс між різними політичними силами. Проте його власна політична позиція дедалі більше залежала від армії, авторитет якої був значною мірою забезпечений перемогами у громадянській війні, Ірландії та Шотландії. У результаті Кромвель поступово перейшов від спроб узгодження позицій до безпосереднього представництва інтересів військового керівництва [20].

20 квітня 1653 р. Кромвель здійснив вирішальний крок. За його наказом було розпущено залишки Довгого парламенту – так зване «Охвістя». Ця подія означала фактичне завершення існування парламентської системи, сформованої ще в 1640 р., та засвідчила перехід центру політичної влади від парламенту до армійського керівництва [7].

Після розпуску «Охвістя» Кромвель не встановив одноосібне правління одразу. Спочатку було сформовано новий представницький орган, відомий як «Малий парламент», «Асамблея святих» або «парламент Бербона». До його складу увійшли переважно представники релігійно налаштованих пуританських кіл. Передбачалося, що цей орган здійснюватиме законодавчі та частково виконавчі функції й проведе необхідні реформи [7].

Діяльність «Малого парламенту» засвідчила прагнення частини його членів використати революційні зміни для перебудови державних та суспільних інститутів. Серед запропонованих заходів були розширення свободи віросповідання, зміни в церковному управлінні, реформування судової системи та впорядкування окремих сфер цивільного життя. Проте внутрішня неоднорідність Асамблеї поступово призвела до конфлікту між її радикальнішими та консервативнішими членами [7].

У грудні 1653 р. більшість депутатів Асамблеї відмовилася від своїх повноважень. Це створило вакуум влади, який був використаний військовим керівництвом для формування нової політичної системи. Важливу роль у розробленні її правових засад відіграв генерал Джон Ламберт. Результатом стала підготовка документа, який отримав назву «Знаряддя управління» (Instrument of Government) [28]. 16 грудня 1653 р. «Знаряддя управління» набуло чинності. Воно стало першою писаною конституцією Англії та юридично оформило нову модель державної влади. Документ передбачав існування парламенту, Державної ради та посади лорда-протектора. Олівер Кромвель був проголошений лордом-протектором Англії, Шотландії та Ірландії [28].

Відповідно до «Знаряддя управління», верховна законодавча влада формально належала лорду-протектору та парламенту. Парламент мав представляти населення держави, а його діяльність повинна була здійснюватися на визначених конституцією засадах. Передбачалося також регулярне скликання парламенту, що мало відрізнити нову систему від попереднього періоду одноосібного правління Карла I [38].

Водночас реальний обсяг повноважень лорда-протектора був значним. Кромвель отримував право призначати посадових осіб, здійснювати помилування, брати участь у формуванні державної політики та керувати збройними силами. Його діяльність мала здійснюватися за участю Державної ради, яка складалася з обмеженої кількості членів. Отже, «Знаряддя управління» поєднувало республіканські представницькі інститути з

надзвичайно сильною виконавчою владою [28]. Особливе місце в документі посідали положення про військову владу. Лорд-протектор отримував право керувати сухопутними та морськими силами для забезпечення миру й безпеки держави. У періоди між парламентськими сесіями його можливості щодо управління військом були особливо широкими, хоча формально вони обмежувалися необхідністю взаємодії з Державною радою. Це положення відображало реальне значення армії в політичній системі Англії середини XVII ст. [28].

Значними були й зовнішньополітичні повноваження лорда-протектора. Він, за участю Державної ради, здійснював керівництво міжнародними справами та міг брати участь у вирішенні питань війни і миру. Таким чином, «Знаряддя управління» закріплювало за Кромвелем центральну роль не лише у внутрішньому управлінні, а й у формуванні зовнішньої політики Англійської республіки [28].

Водночас документ принципово відмежовував посаду лорда-протектора від спадкової монархії. Передбачалося, що посада не є спадковою, а після смерті протектора нового керівника мала обрати Державна рада. Окремо зазначалося, що представники династії Стюартів не могли бути обрані лордом-протектором. Таким чином, автори «Знаряддя управління» прагнули юридично підкреслити відмінність нової політичної системи від відновлення монархії [38].

Разом із тим фактична концентрація політичної, військової та виконавчої влади в руках Кромвеля свідчила про суттєве відхилення від початкових республіканських ідеалів революції. Формально Англія залишалася республікою, однак політична система дедалі більше залежала від особистого авторитету лорда-протектора та підтримки армії. Саме тому режим Кромвеля в історіографії оцінюється неоднозначно: поряд із прагненням стабілізувати державу він характеризувався суттєвим обмеженням парламентського впливу [11]. Утвердження протекторату стало результатом не однієї політичної акції, а тривалого процесу посилення

армійського чинника. Перемоги Кромвеля у громадянській війні та закордонних кампаніях підвищили його авторитет, придушення радикальної опозиції усунуло частину політичних конкурентів, а конфлікт із парламентом продемонстрував нездатність існуючої системи забезпечити стабільне управління державою. За цих умов встановлення протекторату стало способом інституціоналізації влади, яка фактично вже зосередилася навколо Кромвеля [9].

Важливо також, що сам Кромвель не прагнув формально відновлювати монархію. Навіть отримавши надзвичайно широкі повноваження, він продовжував діяти в межах республіканської політичної риторики та підкреслював особливе призначення своєї влади. Його політичні погляди значною мірою формувалися під впливом пуританських релігійних переконань, що впливали на його розуміння державної влади, порядку та відповідальності правителя [20].

Отже, 1651–1653 рр. стали переломним етапом у політичній кар'єрі Олівера Кромвеля. Перемоги над зовнішніми противниками зміцнили становище республіки та авторитет армії, а внутрішня політична криза продемонструвала нездатність парламенту самостійно забезпечити стабільність нового режиму. Розпуск «Охвістя» 20 квітня 1653 р., невдала спроба функціонування «Малого парламенту» та прийняття «Знаряддя управління» завершили процес концентрації влади навколо Кромвеля. У грудні 1653 р. він став лордом-протектором Англії, Шотландії та Ірландії, започаткувавши новий етап розвитку Англійської революції – період протекторату [28].

Саме встановлення протекторату створило нову політичну модель, у якій республіканські інститути поєднувалися з сильною одноосібною виконавчою владою та значним впливом армії. Тому протекторат О. Кромвеля доцільно розглядати не лише як завершення боротьби за владу 1651–1653 рр., а і як закономірний результат попереднього розвитку

революції, внутрішньої політичної боротьби та посилення військово-політичної ролі самого Кромвеля [7].

2.3. Протекторат Олівера Кромвеля у 1653–1658 рр.: основні напрями політики та наслідки

Встановлення протекторату в грудні 1653 р. започаткувало новий етап Англійської революції. 16 грудня 1653 р. Олівер Кромвель прийняв титул лорда-протектора Англії, Шотландії та Ірландії. Відповідно до «Знаряддя управління», протектор очолював виконавчу владу, здійснював керівництво збройними силами, брав участь у формуванні зовнішньої політики та взаємодіяв із Державною радою і парламентом. Формально нова система не передбачала відновлення монархії, однак фактично створювала умови для значної концентрації влади в руках Кромвеля [28].

Перший парламент протекторату мав бути скликаний лише у вересні 1654 р., тому протягом перших місяців нового режиму Кромвель отримував значні можливості для самостійного управління державою. Цей період він використав для проведення низки адміністративних, церковних і судових заходів. Упродовж дев'яти місяців було видано 82 ордонанси, які стосувалися управління Шотландією та Ірландією, організації церковного життя, судової системи, кримінального законодавства та інших сфер державного управління. Значна частина цих заходів була спрямована на упорядкування державного механізму та зміцнення єдності територій, об'єднаних під владою протекторату [3].

Одним із напрямів внутрішньої політики Кромвеля стала релігійна сфера. Релігійна ситуація в Англії залишалася складною через суперечності між різними протестантськими течіями. Кромвель прагнув не допустити відновлення домінування однієї конфесії та водночас обмежити найбільш радикальні прояви релігійного протистояння. За протекторату були створені умови для діяльності пресвітеріан, баптистів та індепендентів, а також для поширення інших протестантських течій [7].

Важливе місце у релігійній політиці посідала ідея свободи совісті. За Кромвеля отримали можливість легально діяти нові протестантські громади, зокрема квакери. Водночас свобода віросповідання не була абсолютною: влада зберігала обмеження щодо окремих релігійних груп і не допускала діяльності, яку вважала політично небезпечною. Таким чином, релігійна політика протекторату поєднувала розширення віросповідної терпимості з прагненням контролювати суспільно-політичні прояви релігійного життя [7].

Зміни відбувалися і в організації богослужіння. Замість обов'язкового використання «Книги спільної молитви» було запроваджено «Директорію для громадського богослужіння», що створювала ширші можливості для різних протестантських громад обирати прийнятні форми релігійної практики. Це відповідало загальному курсу Кромвеля на послаблення конфесійного тиску та забезпечення можливості існування кількох протестантських напрямів [7].

Одночасно Кромвель прагнув удосконалити судову систему. Влада звертала увагу на необхідність зробити судочинство доступнішим, зменшити його вартість і впорядкувати законодавство. До роботи над реформуванням права залучалися юристи та судді. Важливим завданням залишалося подолання складності англійської правової системи, яка поєднувала норми різних історичних періодів та значною мірою спиралася на судовий прецедент [3; 4].

Певна увага приділялася й розвитку освіти. Кромвель підтримував діяльність університетів, певний час обіймав посаду канцлера Оксфордського університету та сприяв заснуванню коледжу в Даремі. Ці заходи відповідали його переконанню у важливості освіченого духовенства й підготовки фахівців для державного управління [7].

Водночас внутрішньополітична стабільність протекторату залишалася проблематичною. Уже перший парламент, скликаний 3 вересня 1654 р., продемонстрував прагнення обмежити владу протектора та переглянути окремі положення «Знаряддя управління». Депутати намагалися посилити

роль парламенту, тоді як Кромвель наполягав на збереженні основ існуючої політичної системи. Протистояння особливо загострилося навколо питань релігійної політики, оподаткування та фінансування армії [9].

Кромвель розглядав сильну армію як одну з головних гарантій існування протекторату. Саме тому спроби парламенту обмежити видатки на її утримання він сприймав як загрозу стабільності держави. Коли парламент почав переглядати повноваження протектора та створювати перешкоди для фінансування війська, Кромвель 22 січня 1655 р. розпустив його. Після цього протягом тривалого часу новий парламент не скликався, а управління державою значною мірою здійснювалося через протектора та Державну раду [9].

Посилення одноосібного управління було зумовлене також загостренням роялістської опозиції. У березні 1655 р. в Англії відбулося роялістське повстання, яке продемонструвало незавершеність політичного протистояння після громадянської війни. У відповідь Кромвель запровадив систему військово-адміністративного управління. Територію Англії було поділено на десять військових округів, очолюваних генерал-майорами. Вони отримали широкі повноваження у сфері підтримання порядку та контролю за місцевим населенням [9].

Фінансування цієї системи значною мірою забезпечувалося за рахунок спеціального збору з маєтків роялістів. Такий підхід дозволяв Кромвелю утримувати армію та посилювати контроль над потенційними противниками режиму. Водночас військове управління сприяло подальшому зростанню невдоволення частини населення, оскільки значна частина суспільства сприймала його як надмірне втручання військових у цивільне життя [4].

Ситуація змінилася після вступу Англії у війну з Іспанією у 1655 р. Військові витрати зросли, а тому Кромвель був змушений знову звернутися до парламентської форми легітимації оподаткування та фінансування державних потреб. Новий парламент розпочав роботу 17 вересня 1656 р. Проте й він не став повністю лояльним до протектора [7].

У парламенті були представлені республіканці, які принципово заперечували проти самої системи протекторату. Частина депутатів виступала також проти військово-адміністративної системи генерал-майорів. Щоб забезпечити сприятливіші умови для функціонування парламенту, з його складу було усунуто значну кількість депутатів, які не погоджувалися присягнути на вірність установленому режиму. Після цього політичне співвідношення сил у парламенті змінилося на користь прихильників Кромвеля [3; 4].

Важливим результатом діяльності другого парламенту стало затвердження значної військової субсидії. Водночас політичні дискусії поступово вийшли за межі питання про функціонування протекторату та торкнулися самої форми державного устрою. Частина політиків, юристів і представників цивільної адміністрації почала розглядати можливість перетворення протекторату на конституційну монархію, запропонувавши Кромвелю прийняти королівський титул [31].

У 1657 р. ця пропозиція була офіційно оформлена в парламентському зверненні до Кромвеля. 25 березня більшістю голосів було запропоновано йому прийняти титул короля Англії, Шотландії та Ірландії. Прихильники такого рішення вважали, що відновлення монархічного титулу дозволило б упорядкувати систему державної влади, чіткіше визначити повноваження глави держави та забезпечити наступність управління [31].

Проте Кромвель не погодився на відновлення королівського титулу. Важливу роль у цьому відіграла позиція армії. Генерал Джон Ламберт та значна частина офіцерів виступили проти перетворення протектора на короля. Кромвель опинився перед необхідністю враховувати позицію військового керівництва, яке залишалося головною опорою його режиму. 8 травня 1657 р. він офіційно відмовився від корони [31].

Відмова від королівського титулу, однак, не означала повернення до попередньої моделі протекторату. Парламент розробив новий конституційний документ – «Покірна петиція і порада», який був прийнятий

у травні 1657 р. та набув чинності в червні. Документ істотно змінював систему державної влади та надавав протектору нові повноваження [28].

Одним із найважливіших положень «Покірнішої петиції і ради» було право протектора призначати свого наступника. Таким чином, хоча посада формально залишалася невиборною в монархічному розумінні, система створювала можливість передачі влади в межах визначеної Кромвелем політичної лінії. Протектору також встановлювалися значні фінансові ресурси для утримання армії та флоту й забезпечення цивільного управління [28].

Документ передбачав і відновлення верхньої палати парламенту. Її членів мав призначати протектор, а сама палата повинна була виконувати частину функцій, які раніше належали Палаті лордів. Отже, політична система 1657 р. частково поверталася до традиційних англійських інституцій, хоча вони функціонували вже в умовах протекторату [28].

Водночас нова конституційна модель містила й певні обмеження влади Кромвеля. Протектор відмовлявся від можливості видавати закони в періоди між парламентськими сесіями лише за погодженням із Державною радою. Також було посилено захист внутрішньої автономії парламентських палат. Таким чином, «Покірніша петиція і рада» являла собою спробу досягти компромісу між сильною виконавчою владою протектора та принципом парламентського представництва [28].

26 червня 1657 р. Кромвель вдруге урочисто вступив на посаду лорда-протектора. Церемонія вже мала виразні символічні риси: він був одягнений у пурпурову мантию та тримав скіпетр. Хоча Кромвель відмовився від корони, зовнішні атрибути його влади дедалі більше нагадували традиційну монархічну модель [31].

У зовнішній політиці Кромвель продовжив курс на посилення міжнародного становища Англії. Одним із головних напрямів стала боротьба з Іспанією. У 1655 р. англійська експедиція захопила Ямаїку, яка надалі стала важливим центром англійської колоніальної присутності в

Карибському басейні. Успішні дії англійського флоту сприяли зміцненню морських позицій держави та розвитку її колоніальної політики [6].

Важливим дипломатичним результатом війни стало зближення Англії з Францією. Англія підтримала Францію у боротьбі проти Іспанії, а після успішних військових дій отримала Дюнкерк. Цей порт мав важливе стратегічне значення для контролю над морськими шляхами та демонстрував зростання міжнародного авторитету Англії [6].

Водночас завершення війни з Нідерландами у 1654 р. створило сприятливіші умови для розвитку англійської зовнішньої торгівлі. Сукупність військово-морських і дипломатичних успіхів сприяла перетворенню Англії на дедалі впливовішу європейську державу. Зовнішньополітичний курс Кромвеля поєднував захист торговельних інтересів, розвиток колоніальної експансії та зміцнення стратегічних позицій Англії [6].

Окремим напрямом політики протекторату залишалася релігійна терпимість. Кромвель прагнув забезпечити можливість діяльності різних протестантських громад і водночас послабити релігійні переслідування. Його політика створювала сприятливіші умови для діяльності квікерів та інших протестантських течій. У цьому проявлялася одна з характерних особливостей його політичних поглядів – прагнення поєднати пуританське розуміння суспільства з певною віросповідною терпимістю [7].

Важливим епізодом релігійної політики стало питання про повернення євреїв до Англії. У 1655 р. рабин Менаше Бен-Ізраель звернувся до Кромвеля з проханням дозволити євреям знову оселитися в країні. Після проведення спеціальної конференції у Вайтголлі, де пропозиція зустріла значний опір, Кромвель не домогся її формального законодавчого оформлення. Проте фактично було створено умови для повернення євреїв до Англії та здійснення ними релігійної діяльності [3].

Соціально-економічна політика протекторату, однак, була значно менш послідовною. У другій половині 1650-х рр. зростало невдоволення серед

ремісників, частини селянства та інших соціальних груп. Війна з Іспанією негативно вплинула на окремі галузі торгівлі й виробництва, а політика щодо земельних відносин не виправдала очікувань частини населення. Особливо складним залишалося становище копігольдерів, права яких не отримали належного захисту [11].

Одночасно посилювалася критика політики обгороджування. Держава не змогла ефективно обмежити інтереси землевласників, а спроби парламенту врегулювати процес освоєння громадських земель не отримали достатньої підтримки. Унаслідок цього протекторат поступово втрачав соціальну підтримку поза межами армії та державного апарату [11].

Фінансове становище держави також залишалося складним. Утримання армії, флоту та ведення зовнішніх війн потребували значних коштів. Зростання державних витрат спричинило накопичення боргу та посилило залежність режиму від податкових надходжень. У результаті Кромвель був змушений постійно балансувати між потребами військової безпеки та можливостями економіки [9].

Таким чином, політика Олівера Кромвеля у 1653–1658 рр. була суперечливою. З одного боку, протекторат забезпечив відносну політичну стабільність після тривалого періоду революційних потрясінь, сприяв упорядкуванню державного управління, розвитку флоту та зміцненню міжнародного становища Англії. З іншого – посилення військово-адміністративного контролю, конфлікти з парламентом, фінансові труднощі та недостатня соціальна підтримка поступово послаблювали режим [4].

Останні роки правління Кромвеля характеризувалися новим загостренням політичних суперечностей. Парламентські республіканці виступали проти подальшого посилення протектора та прагнули переглянути конституційні засади режиму. Кромвель, побоюючись поєднання внутрішньої опозиції з можливим роялістським виступом, знову пішов шляхом розпуску парламенту. Відтоді його правління дедалі більше залежало від особистого авторитету та підтримки армії [31].

3 вересня 1658 р. Олівер Кромвель помер. Перед смертю він визначив своїм наступником сина Річарда Кромвеля. Той обійняв посаду лорда-протектора, однак не мав ані політичного авторитету батька, ані необхідної підтримки армії. Уже в травні 1659 р. Річард Кромвель відмовився від влади, що засвідчило нестійкість створеної системи та її значну залежність від особистості Олівера Кромвеля [9].

Після відставки Річарда Кромвеля в Англії розпочався період політичної нестабільності. Часті зміни урядів і боротьба між військовими та політичними угрупованнями продемонстрували нездатність протекторату забезпечити стійкий механізм передачі влади. Армія, яка раніше була головною опорою режиму Кромвеля, дедалі активніше втручалася у політичне життя. За таких умов представники впливових суспільних груп почали розглядати відновлення монархії як можливий засіб стабілізації держави [4].

Важливу роль у цьому процесі відіграв генерал Джордж Монк, командувач англійських військ у Шотландії. Він установив контакти з Карлом Стюартом, сином страченого Карла I, та підтримав його повернення до Англії. У 1660 р. відбулася реставрація династії Стюартів, а Карл II посів англійський престол. Таким чином, республіканський період, започаткований революцією та продовжений протекторатом Кромвеля, завершився відновленням монархічної форми правління [7].

Реставрація не означала повного повернення до політичного порядку, який існував до революції. Досвід громадянської війни, республіки та протекторату істотно змінив співвідношення політичних сил у країні. Парламент уже не міг розглядатися як другорядний орган при монархові. Представники нового дворянства та заможних міських верств прагнули зберегти свої політичні й економічні позиції та контролювати найважливіші державні рішення [4].

Карл II намагався зміцнити королівську владу, однак відновити дореволюційну модель необмеженої монархії не зміг. Відновлення

англіканської церкви та повернення частини земель колишнім власникам супроводжувалися збереженням значної частини політичних і соціально-економічних змін, що сформувалися в період революції. Парламент посилював контроль над фінансами держави та діяльністю уряду, а тому королівська влада вже не могла функціонувати незалежно від представницького органу [4].

Поступово сформувалися дві провідні політичні групи – торі та віги. Торі виступали переважно на підтримку королівської влади та традиційних політичних порядків. Віги, навпаки, відстоювали розширення парламентських повноважень і виступали проти надмірного посилення королівської влади. Їхнє протистояння стало важливим етапом формування нової політичної культури Англії [12].

Особливо гострим конфлікт між королем і парламентською опозицією став наприкінці 1670-х рр. У 1679 р. віги виступили проти можливого успадкування престолу братом Карла II – герцогом Йоркським, який був католиком. Король не погодився на поступки та розпустив парламент. Однак навіть за умов посилення королівського впливу Карлу II не вдалося ліквідувати парламентську опозицію або встановити абсолютну монархію [4].

Після смерті Карла II у 1685 р. престол посів його брат Яків II. Новий монарх прагнув розширити королівські повноваження та спирався на підтримку католицьких сил. Його політика викликала невдоволення значної частини політичної еліти. Унаслідок цього проти короля поступово об'єдналися як віги, так і значна частина торі. Опозиція почала шукати можливість заміни Якова II іншим монархом, здатним гарантувати дотримання парламентських прав [4].

У 1688 р. до Англії висадився Вільгельм Оранський, штатгальтер Нідерландів, запрошений представниками англійської політичної еліти. Яків II залишив країну та втік до Франції. Ці події увійшли в історію як «Славетна

революція» 1688 р. Її результатом стало остаточне утвердження принципу обмеження королівської влади парламентом [7].

Важливе конституційне значення мав Білль про права 1689 р. Він визначив основні межі королівської влади та закріпив права парламенту. Монарх не міг самостійно скасовувати закони, встановлювати податки чи утримувати постійну армію без парламентської згоди. Тим самим було юридично закріплено принцип, відповідно до якого король не стояв над законом і не міг одноосібно визначати основні напрями державної політики [38].

У подальшому сформувалися основи парламентської системи правління. Влада монарха поступово обмежувалася, тоді як парламент перетворювався на центральний політичний інститут. Зростала роль політичних партій, а уряд дедалі більше залежав від парламентської підтримки. Отже, події 1688–1689 рр. стали завершальним етапом тривалого процесу, який розпочався ще під час Англійської революції XVII ст. [4].

У цьому контексті значення протекторату Олівера Кромвеля не можна визначати лише через його безпосередні політичні результати. Хоча після смерті Кромвеля республіканський режим не зберігся, досвід його правління продемонстрував можливість функціонування держави без традиційної монархічної системи. Водночас протекторат виявив складність створення стабільної республіканської моделі за умов гострих суперечностей між парламентом, армією та різними політичними групами [11].

Важливі наслідки революційних подій проявилися і в економічній сфері. Ліквідація частини феодальних обмежень та зміцнення позицій нового дворянства й заможних верств сприяли подальшому розвитку товарно-грошових відносин. Політичні зміни створили сприятливіші умови для розвитку приватної власності, підприємницької діяльності та торгівлі. У довгостроковій перспективі це стало одним із чинників формування передумов для економічної модернізації Англії [20].

Револьюційні зміни також вплинули на розвиток англійської морської та колоніальної політики. За протекторату було зміцнено військово-морські сили, розширено англійські зовнішньоторговельні можливості та посилено колоніальну присутність. Військово-морські перемоги та суперництво з Нідерландами й Іспанією сприяли зростанню ролі Англії в міжнародній торгівлі. Проте пов'язувати безпосередньо всі подальші економічні успіхи Англії лише з політикою Кромвеля було б неправильно: промислова перевага та перетворення країни на провідну світову економічну державу стали результатом значно тривалішого процесу [8].

Не менш важливими були зміни у сфері релігійних відносин. Політика Кромвеля сприяла поширенню ідей релігійної терпимості та створювала можливості для діяльності різних протестантських громад. Цей досвід не був повністю згорнутий після реставрації монархії та став частиною ширшого процесу формування англійської політичної культури, у якій питання свободи совісті поступово набувало важливого суспільного значення [7].

Значення революції та протекторату проявилось також у розвитку політичної думки. Англійські події XVII ст. продемонстрували можливість обмеження влади монарха, посилення ролі представницьких інститутів і формування нових принципів взаємодії між державою та суспільством. Політичний досвід Англії став важливою складовою європейської історії раннього Нового часу та вплинув на подальший розвиток конституційних ідей [11].

Разом із тим роль Олівера Кромвеля в історії Англії залишається суперечливою. Він був одним із провідних діячів боротьби проти Карла I, відіграв визначальну роль у перемозі парламентської армії та встановленні республіки. Водночас у період протекторату Кромвель значно обмежив парламентський контроль і спирався на армію як основний інструмент забезпечення політичної стабільності. Тому його правління поєднувало республіканські принципи з авторитарними методами управління [11].

Водночас не можна розглядати встановлення протекторату лише як особисте прагнення Кромвеля до влади. Воно стало результатом глибокої політичної кризи, що виникла після громадянської війни. Протистояння між парламентом і армією, боротьба різних політичних та релігійних угруповань, роялістська загроза та необхідність забезпечення територіальної цілісності держави створили умови, за яких сильна виконавча влада сприймалася частиною політичної еліти як засіб стабілізації [4].

Важливим є й те, що сам Кромвель відмовився від запропонованої йому корони у 1657 р. Це рішення свідчило про існування певних меж його політичних прагнень та про необхідність враховувати позицію армії й республіканських сил. Водночас надання протектору права призначати наступника та відновлення верхньої палати засвідчили поступове зближення протекторату з традиційними формами англійської державності [31].

Після смерті Кромвеля відновлення монархії не означало повернення Англії до політичного стану першої половини XVII ст. Реставрація Стюартів стала компромісним способом подолання політичної кризи, але не могла повністю скасувати результати революційних перетворень. Парламент зберіг значний вплив на фінансову політику, а політична еліта вже мала досвід обмеження монархічної влади [4].

У цьому полягає одна з головних історичних особливостей Англійської революції та протекторату Олівера Кромвеля. Республіканська форма правління виявилася нетривалою, проте політичні зміни, що відбулися у 1640–1650-х рр., не зникли разом із реставрацією монархії. Вони продовжили впливати на розвиток державних інститутів і політичної культури Англії, що особливо виразно проявилось під час «Славетної революції» 1688–1689 рр. [7].

Отже, історичне значення протекторату Олівера Кромвеля полягає не в тому, що він безпосередньо створив остаточну модель англійської парламентської монархії. Його значення полягає насамперед у тому, що протекторат став важливим етапом тривалого процесу обмеження

традиційної королівської влади, посилення ролі парламенту та формування нових принципів державного управління. Незважаючи на нетривалість республіканського експерименту, повернення до політичної системи, яка існувала до революції, вже не було повністю можливим [4].

Таким чином, наслідки протекторату проявилися на кількох рівнях. У короткостроковій перспективі режим Кромвеля не зміг забезпечити стабільну систему передачі влади та після його смерті швидко втратив політичну опору. У довгостроковій перспективі революційні перетворення сприяли зміцненню парламентських інститутів, розвитку конституційних принципів і формуванню політичної культури, у межах якої влада монарха поступово підпорядковувалася закону та парламенту. Саме в цьому контексті діяльність Олівера Кромвеля посідає важливе місце в історії становлення англійської державності.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛІВЕРА КРОМВЕЛЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

3.1. Місце діяльності Олівера Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії та методичні засади її вивчення

Історія Англійської революції XVII ст. посідає важливе місце у шкільному курсі всесвітньої історії, оскільки дає змогу учням простежити особливості політичного, соціального та економічного розвитку Англії в період Нового часу. Вивчення цієї теми пов'язане з розглядом таких ключових історичних явищ, як протистояння монархії та парламенту, громадянська війна, страта Карла I, проголошення республіки, встановлення протекторату та подальша реставрація монархії [7; 18; 20; 25]. У межах цього змістового комплексу діяльність Олівера Кромвеля виступає одним із центральних сюжетів, через який учні можуть простежити перебіг революційних подій та особливості трансформації англійської державності.

Місце теми в системі історичної освіти визначається передусім її належністю до курсу всесвітньої історії Нового часу. В українській шкільній історичній освіті основний матеріал про Англію XVII ст. вивчається у 8 класі. Події Англійської революції розглядаються в контексті переходу європейських суспільств до нових форм політичної, економічної та соціальної організації. Англійська революція при цьому є одним із найбільш показових прикладів гострого політичного конфлікту, що призвів до зміни форми правління та суттєво вплинув на подальший розвиток країни [4; 7; 9; 10].

Зміст сучасного шкільного курсу визначається вимогами Державного стандарту базової середньої освіти та конкретизується в модельних навчальних програмах [27; 33–35]. Державний стандарт орієнтує громадянську та історичну освітню галузь не лише на засвоєння історичних відомостей, а й на формування здатності учнів орієнтуватися в історичному

часі й просторі, встановлювати зв'язки між подіями та процесами, працювати з історичною інформацією, формулювати й аргументувати власні судження [27]. Така спрямованість безпосередньо впливає на характер опрацювання теми Англійської революції.

Модельні навчальні програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» визначають зміст, очікувані результати та орієнтири навчальної діяльності учнів під час опрацювання історії Нового часу [33–35]. Незважаючи на варіативність побудови програм, спільним є поєднання знань про історичні події та процеси з уміннями встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з історичною інформацією, використовувати джерела, порівнювати історичні явища та формулювати аргументовані судження [33–35]. Тому вивчення Англійської революції та діяльності О. Кромвеля відповідає не лише предметному змісту курсу, а й загальній компетентнісній спрямованості сучасної історичної освіти.

Загальні засади такої організації освітнього процесу визначаються також Законами України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту» [36; 37]. Їх положення орієнтують шкільну освіту на розвиток компетентностей, здатності застосовувати знання й уміння та формування самостійності учня. Відповідні положення розвиваються в Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» [30]. У цьому контексті історичний матеріал має розглядатися не лише як сукупність відомостей для запам'ятовування, а і як основа для пізнавальної діяльності учнів.

Конкретизація програмового матеріалу відбувається в чинних підручниках з всесвітньої історії для 8 класу. У підручниках О. І. Пометун і О. В. Дудар та О. В. Гісема, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцової історія Англії XVII ст. представлена в контексті ранньомодерних європейських процесів, із висвітленням правління Стюартів, загострення відносин між королем і парламентом, громадянської війни, ліквідації монархії, республіканського періоду та протекторату [23; 24]. Таким чином, діяльність О. Кромвеля

включається до ширшого тематичного блоку, присвяченого політичній трансформації Англії.

Зміст шкільних підручників дає підстави розглядати постать О. Кромвеля не лише як окремого історичного діяча, а як одного з провідних учасників політичного й військового розвитку революційного процесу. Його діяльність пов'язується з парламентською армією, боротьбою проти прихильників Карла I, перемогою парламентських сил, проголошенням республіки та подальшим встановленням протекторату [23; 24]. Така послідовність дозволяє співвіднести біографічний матеріал із конкретними історичними процесами та показати взаємозв'язок між діяльністю окремої особи й суспільно-політичними змінами.

Водночас значення теми не обмежується засвоєнням фактів про О. Кромвеля. Її зміст дозволяє сформувати в учнів цілісне уявлення про характер політичної боротьби в Англії XVII ст., причини громадянської війни та особливості функціонування парламентської системи. Аналізуючи протистояння короля і парламенту, учні можуть простежити, як суперечності щодо повноважень центральної влади, оподаткування, релігійної політики та політичного представництва поступово переросли у відкритий конфлікт [4; 7; 9; 15].

Для розуміння цих процесів важливе значення має попередній історичний контекст. Англійська революція не може розглядатися як ізольований епізод європейської історії. Її причини були пов'язані з особливостями розвитку Англії в XVI – першій половині XVII ст., правлінням Тюдорів і Стюартів, змінами в англійському суспільстві, Реформацією та розвитком представницьких інститутів [4; 7; 9; 10; 20]. Врахування цього контексту створює основу для розуміння причин загострення відносин між Карлом I і парламентом та переходу політичного протистояння у збройний конфлікт.

Особливе місце у змісті теми займає поняття революції. Англійська революція дає можливість показати учням, що революційні зміни не є

одномоментною подією, а становлять складний історичний процес, у якому взаємодіють політичні, соціальні, економічні та релігійні чинники [7; 11; 18]. Відповідно, діяльність О. Кромвеля доцільно розглядати в динаміці: від його участі в парламентській боротьбі та громадянській війні до військово-політичного піднесення, боротьби з опозицією, участі в подіях в Ірландії та Шотландії й встановлення протекторату [9; 15; 16; 21].

Така послідовність має важливе значення для формування в учнів цілісного уявлення про революцію як історичний процес. Англійська революція не зводилася до громадянської війни або страти Карла I. Вона охоплювала кілька взаємопов'язаних етапів: загострення політичного протистояння, громадянські війни, боротьбу різних політичних і релігійних сил, ліквідацію монархії, проголошення республіки, політичну кризу республіканського періоду, встановлення протекторату та подальшу реставрацію монархії [7; 9; 11; 15]. Саме діяльність Кромвеля дозволяє простежити значну частину цих етапів через політичну біографію одного з основних учасників подій.

Важливим для шкільного курсу є й питання про роль особистості в історії. Постать О. Кромвеля дає змогу показати учням, як політичний діяч може впливати на перебіг історичних подій, але водночас його діяльність залежить від ширших суспільних і політичних обставин. Політичне піднесення Кромвеля було пов'язане не лише з його особистими якостями та військовими здібностями, а й із кризою монархічної влади, громадянською війною, протистоянням політичних угруповань і зростанням ролі армії [4; 7; 9; 16]. Такий підхід допомагає уникнути надмірно персоніфікованого трактування революції та розглядати історичного діяча в конкретному політичному й суспільному середовищі.

Окремої уваги потребує характеристика Кромвеля як військового діяча. Участь у формуванні та керівництві парламентськими військами стала важливою складовою його політичного піднесення. Аналіз військової діяльності Кромвеля дозволяє розкрити значення армії в Англійській

революції та показати, як військовий чинник поступово набував політичного значення [7; 9; 16; 21]. У дослідженні Р. Гейди безпосередньо акцентовано увагу на ролі Кромвеля як полководця та організатора революційної армії [21]. Цей матеріал поглиблює характеристику постаті, представлену в шкільних підручниках.

Важливою складовою теми є також події в Ірландії та Шотландії. Вони дозволяють розширити уявлення учнів про масштаби політичної та військової боротьби, що супроводжувала Англійську революцію, і показати, що діяльність Кромвеля не обмежувалася територією Англії. Водночас розгляд цих подій потребує виваженого підходу, оскільки військова політика Кромвеля в Ірландії та її наслідки залишаються одним із найбільш суперечливих аспектів його діяльності [4; 9; 16]. Саме такі сюжети особливо виразно демонструють складність оцінювання історичної особи.

Не менш важливою змістовою лінією є внутрішня політична боротьба після перемоги над Карлом I. Розгляд діяльності левеллерів, дигерів, суперечностей між парламентом і армією дає можливість показати, що революційний табір не був політично однорідним [7; 11]. Різні учасники революції по-різному розуміли її цілі та бажані результати: від обмеження королівської влади до розширення політичного представництва або глибших соціальних змін. У цьому контексті діяльність Кромвеля дозволяє простежити його поступовий перехід від одного з лідерів революційного руху до прихильника стабілізації нового політичного порядку.

Наступним важливим етапом є встановлення протекторату О. Кромвеля у 1653 р. Цей сюжет має особливе значення для розуміння зміни форм державного правління. Правові засади нового режиму були визначені «Знаряддям управління» 1653 р., яке передбачало існування посади лорда-протектора, парламенту та Державної ради [28; 38]. Аналіз цього періоду дозволяє співвіднести формальне збереження республіканських інститутів із реальною концентрацією значного обсягу влади в руках Кромвеля [3; 28].

У цьому контексті діяльність Кромвелля є особливо придатною для розуміння суперечливості історичних явищ. Він може поставати одночасно як прихильник парламентської боротьби, військовий керівник революційних сил, учасник ліквідації монархії та правитель, який у період протекторату суттєво обмежував політичний вплив парламенту [3; 7; 9; 11; 16]. Тому його діяльність не може бути зведена до однозначної позитивної або негативної характеристики.

Зміст теми дає можливість розглянути й основні форми державного правління, що послідовно змінювали одна одну в Англії XVII ст. Учні мають можливість співвіднести монархію Карла I, республіканський устрій після 1649 р. та протекторат 1653–1658 рр., визначаючи роль парламенту, глави держави й армії в кожній із цих політичних моделей [3; 7; 28; 38]. У результаті конкретний історичний матеріал сприяє усвідомленню таких понять, як «монархія», «парламент», «республіка», «протекторат», «лорда-протектора», «реставрація».

Поняттєвий склад теми загалом є досить насиченим. Для її розуміння учні мають правильно використовувати поняття «революція», «громадянська війна», «парламент», «роялісти», «пуритани», «індепенденти», «левеллери», «республіка», «протекторат», «реставрація» та інші [18; 20; 23–25]. Важливо, що ці поняття можуть засвоюватися не як ізольовані визначення, а через конкретні події та процеси Англійської революції.

Окремою змістовою лінією є проблема взаємовідносин влади та представницьких інститутів. Англійський історичний матеріал дозволяє простежити тривалий конфлікт між прагненням королівської влади до самостійності та вимогами парламенту щодо участі в ухваленні ключових політичних і фінансових рішень [4; 7; 9]. Подальший розвиток подій показує, що сама ліквідація монархії не розв'язала проблему співвідношення виконавчої та представницької влади, оскільки за протекторату конфлікти між Кромвелем і парламентами виникли знову [3; 9].

Саме тому тема має значний потенціал для усвідомлення учнями складності процесу становлення парламентаризму. Історія Англії XVII ст. показує, що посилення парламенту не було прямолінійним процесом. Після конфлікту з Карлом I, громадянської війни та ліквідації монархії відбулося посилення політичної ролі армії, встановлення республіки, а згодом — протекторату з сильною виконавчою владою. Лише подальший розвиток подій після реставрації Стюартів і «Славетної революції» 1688–1689 рр. привів до нового співвідношення між монархом і парламентом [4; 7; 38].

Важливе місце в змісті теми посідає і проблема релігії. Релігійні суперечності були тісно пов'язані з політичним конфліктом доби Стюартів, а пуританські переконання самого Кромвеля значною мірою впливали на його політичну позицію [4; 7; 9]. У період протекторату релігійна політика поєднувала прагнення забезпечити певний рівень терпимості для різних протестантських течій із збереженням контролю над релігійним життям [3; 7]. Таким чином, матеріал дозволяє показати взаємозв'язок релігійних і політичних процесів ранньомодерної Європи.

Значення теми посилюється можливістю простежити не лише перебіг революції, а й її наслідки. Смерть О. Кромвеля та швидка криза протекторату, відставка Річарда Кромвеля й реставрація Стюартів показують нестійкість створеної у 1650-х рр. політичної моделі [4; 9]. Водночас повернення монархії не означало повного відновлення політичного порядку першої половини XVII ст. Події революції суттєво вплинули на подальші відносини між короною та парламентом і створили важливий досвід обмеження монархічної влади [4; 7].

Зв'язок Англійської революції зі «Славетною революцією» 1688–1689 рр. та Біллем про права дозволяє учням побачити довготривалість політичних змін [4; 38]. Республіканський режим не зберігся, а протекторат припинив існування невдовзі після смерті Кромвеля, однак політичний розвиток Англії вже не повернувся повністю до дореволюційної моделі. Таким чином,

шкільний курс дає можливість простежити відмінність між безпосереднім результатом історичної події та її довгостроковими наслідками.

У цьому полягає значний потенціал теми для розвитку історичного мислення учнів. Її зміст дозволяє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між політичною кризою, громадянською війною, ліквідацією монархії, встановленням республіки та протекторату; співвідносити діяльність історичної особи з ширшими суспільними процесами; розрізняти безпосередні та довгострокові наслідки історичних подій [19; 22; 32].

Важливим є також формування здатності відрізняти історичний факт від його інтерпретації. Сам факт встановлення протекторату в 1653 р. не викликає дискусії, однак оцінка цього режиму та діяльності Кромвеля залежить від критеріїв і дослідницької позиції. У науковій літературі увага звертається як на прагнення стабілізувати державу після тривалого періоду революційних потрясінь, так і на значну концентрацію влади, залежність режиму від армії та конфлікти з парламентом [3; 7; 9; 11]. Це робить постать Кромвеля особливо придатною для формування в учнів аргументованого історичного судження.

Значні можливості відкриває і використання історичних документів, представлених у межах змісту теми. Особливе місце займає «Знаряддя управління» 1653 р., яке дозволяє безпосередньо ознайомитися з правовими засадами протекторату [38]. Його зміст може бути співвіднесений з інформацією підручника про реальну політичну практику Кромвеля, що створює умови для розуміння відмінності між нормативним оформленням державної системи та її фактичним функціонуванням [23; 24; 28; 38].

Чинні підручники створюють основу для такого опрацювання теми, поєднуючи основний авторський текст із поняттями, ілюстративними матеріалами, запитаннями та навчальними завданнями [23; 24]. Водночас історичний матеріал, опрацьований у межах цього дослідження, дозволяє поглибити окремі сюжети, насамперед пов'язані з політичною еволюцією

Кромвеля, діяльністю армії, конфліктами республіканського періоду, характером протекторату та суперечливістю його наслідків.

Таким чином, місце Англійської революції та діяльності Олівера Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії визначається не лише належністю цих подій до змісту історії Нового часу. Тема концентрує низку важливих проблем політичної та суспільної історії: співвідношення монархічної й представницької влади, причини та перебіг революційних змін, громадянський конфлікт, роль армії в політичному житті, зміну форм державного правління, релігійні суперечності та роль особистості в історії [4; 7; 11; 18; 23–25].

Отже, вивчення діяльності О. Кромвеля доцільно здійснювати як складову комплексного опрацювання Англійської революції XVII ст., не зводячи тему до біографії одного історичного діяча. Його політичний шлях дозволяє простежити основні етапи революційного процесу від парламентської боротьби й громадянської війни до республіки та протекторату. Поєднання цього змісту з вимогами сучасних модельних навчальних програм і підручників створює основу для формування в учнів цілісного розуміння історичних процесів, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, працювати з різними інтерпретаціями та аргументовано оцінювати суперечливі історичні явища.

3.2. Практичне використання матеріалів дослідження під час вивчення теми в 8 класі

Практичне використання матеріалів дослідження діяльності Олівера Кромвеля у шкільному курсі всесвітньої історії доцільно спрямувати на поєднання засвоєння основного історичного змісту з активною пізнавальною діяльністю учнів. Проведений у попередніх розділах аналіз дозволяє виокремити матеріал, який має найбільше значення для розуміння Англійської революції: протистояння короля і парламенту, військово-політичне піднесення О. Кромвеля, зміцнення ролі армії, проголошення

республіки, боротьбу між різними політичними силами, встановлення протекторату та його наслідки. Саме ці змістові лінії можуть бути використані для розроблення системи навчальних завдань, спрямованих на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, аналіз історичних джерел, порівняння політичних моделей та аргументоване оцінювання діяльності історичної особи [19; 22; 32].

Розроблення такого комплексу відповідає компетентнісній спрямованості сучасної базової середньої освіти та орієнтирам модельних навчальних програм з всесвітньої історії [27; 33–35]. Його метою є не збільшення обсягу фактичного матеріалу, який мають засвоїти учні, а організація роботи з уже передбаченим програмою змістом таким чином, щоб історичні факти ставали підставою для пояснення, порівняння та формулювання власного судження.

Практичну роботу з матеріалом про О. Кромвеля доцільно вибудовувати навколо наскрізного проблемного питання: «Олівер Кромвель — захисник здобутків революції чи правитель, який зосередив владу у власних руках?». Таке формулювання не передбачає наперед визначеної правильної відповіді. Воно дозволяє повертатися до проблеми на різних етапах вивчення теми та поступово накопичувати аргументи для остаточного висновку. Методично важливо, щоб учні не намагалися дати відповідь одразу, спираючись лише на загальне враження про історичного діяча, а формували її на основі конкретних фактів і джерел [19; 22; 32].

На початковому етапі доцільно актуалізувати знання учнів про політичний устрій Англії та причини конфлікту між короною і парламентом. Для цього матеріал про Кромвеля варто включити до ширшої проблеми розвитку Англійської революції, а не подавати як окрему біографію. Учня можна запропонувати визначити, які обставини створили можливості для політичного піднесення людини, яка на початку революційних подій не належала до найбільш впливових англійських політиків. Це дозволяє відразу співвіднести діяльність особистості з історичним контекстом [4; 7; 9; 16].

Для систематизації матеріалу доцільно запропонувати учням простежити політичний шлях Кромвеля через кілька ключових етапів: парламентська діяльність; участь у громадянській війні; військове піднесення та Армія нового зразка; конфлікти всередині революційного табору; кампанії в Ірландії та Шотландії; розпуск «Охвістя» Довгого парламенту; встановлення протекторату; політика лорда-протектора [7; 9; 16; 21]. Учні можна запропонувати не просто розташувати ці етапи у хронологічній послідовності, а біля кожного визначити, як змінювалася роль Кромвеля: депутат парламенту, військовий командир, один із керівників армії, провідний політичний діяч республіки, лорд-протектор. Така робота дає змогу показати динаміку його політичного становища та підготувати учнів до питання про причини концентрації влади.

Важливим практичним завданням може бути створення причинно-наслідкового ланцюга «від конфлікту короля і парламенту до протекторату». Учні пропонується встановити зв'язок між основними подіями: політичною кризою 1640–1642 рр., громадянською війною, посиленням парламентської армії, стратою Карла I, проголошенням республіки, суперечностями між парламентом та армією, розпуском «Охвістя» і встановленням протекторату. При цьому кожен наступний елемент має супроводжуватися коротким поясненням, чому попередні події створили умови для його виникнення. Завдання дозволяє уникнути сприйняття 1653 р. як випадкового приходу Кромвеля до влади та показати протекторат як результат тривалого розвитку політичної кризи [3; 7; 9].

Окремий блок практичної роботи доцільно присвятити військовій діяльності О. Кромвеля. Учні можуть отримати завдання визначити, які чинники забезпечили його піднесення в парламентській армії та як військові успіхи вплинули на політичний авторитет. Для відповіді вони використовують матеріал про парламентські війська, битви під Марстон-Муром і Несбі, Армію нового зразка та подальші кампанії [7; 16; 21]. Підсумкове питання цього блоку можна сформулювати так: «Чи зміг би

Кромвель стати провідною політичною фігурою революції без свого військового авторитету?». Відповідь має містити не лише твердження, а щонайменше два історичні аргументи.

Значний потенціал для практичної роботи має матеріал про внутрішню опозицію республіканському режиму. Учням доцільно запропонувати зіставити позиції Кромвеля та левеллерів. Перед ними ставиться питання, чому сили, які спільно виступали проти королівської влади, після перемоги над монархією опинилися в конфлікті. Для цього учні визначають вимоги левеллерів, позицію військового керівництва та причини придушення радикальної опозиції [7; 11; 16]. Таке завдання допомагає сформулювати розуміння внутрішньої неоднорідності революційного табору та показує, що політичні союзники можуть мати різне бачення результатів революції.

Під час розгляду походів Кромвеля в Ірландію та Шотландію доцільно використовувати проблемне питання про співвідношення військової необхідності та наслідків політичних рішень. Учням можна запропонувати визначити, які аргументи міг використовувати республіканський уряд для обґрунтування військових кампаній і чому ці ж події стали підставою для різко негативних оцінок діяльності Кромвеля [4; 9; 16]. Завдання не повинно зводитися до моральної оцінки діяча поза історичним контекстом. Учні мають розрізняти причини ухвалення рішення, перебіг подій і їхні наслідки, а вже після цього формулювати власне ставлення.

Центральне місце у практичній роботі доцільно відвести аналізу «Знаряддя управління» 1653 р. [38]. Цей документ має особливу цінність, оскільки дозволяє перейти від підручникового повідомлення про встановлення протекторату до безпосереднього аналізу правових засад нового режиму. Учням пропонується фрагмент документа, на основі якого вони мають визначити, які органи влади передбачала нова політична система, кому належала законодавча влада, які повноваження отримували лорд-протектор, яке місце посідали парламент і Державна рада.

Роботу доцільно продовжити питаннями: «Чи можна на підставі документа стверджувати, що Кромвель отримав необмежену владу?», «Які положення передбачали участь представницьких органів у державному управлінні?», «Які повноваження давали лорду-протектору значний вплив на політичну систему?». Учні мають підтвердити відповіді конкретними положеннями документа [38]. У такий спосіб вони переходять від загального поняття «протекторат» до аналізу реального механізму влади.

Наступним етапом є зіставлення нормативної моделі з політичною практикою. Після опрацювання «Знаряддя управління» учням пропонується пригадати або знайти в підручнику інформацію про конфлікти Кромвеля з парламентами, розпуск першого парламенту протекторату, систему генерал-майорів і роль армії [3; 9; 23; 24]. Після цього вони відповідають на питання: «Наскільки реальна практика протекторату відповідала передбаченій документом системі взаємодії лорда-протектора і парламенту?». Це дає можливість сформувати важливе для історичного мислення вміння відрізнити нормативний документ від реальної практики його застосування.

Доцільним є і порівняння трьох політичних моделей, які послідовно існували в Англії: монархії Карла I, республіки після 1649 р. і протекторату О. Кромвеля. Учні пропонується порівняти їх за кількома запитаннями: хто був главою держави; яке місце займав парламент; кому належала виконавча влада; якою була політична роль армії; яким способом забезпечувалася стабільність політичного режиму [3; 7; 28; 38]. Підсумком має бути не механічне визначення «найкращої» форми правління, а висновок про те, які зміни відбулися у співвідношенні основних інститутів влади.

Практичне опрацювання матеріалу про протекторат можна доповнити завданням на встановлення зв'язку між політикою Кромвеля та характером його влади. Учні пропонуються факти, що характеризують різні напрями політики: конфлікти з парламентом, запровадження системи генерал-майорів, розширення релігійної терпимості для частини протестантських громад, зміцнення флоту, зовнішньополітичні успіхи, відмова від королівського

титулу [3; 7; 9]. Завдання полягає в тому, щоб розподілити ці факти між двома умовними позиціями: ті, що можуть свідчити про прагнення стабілізувати державу, і ті, що можуть бути аргументами на користь твердження про авторитарні тенденції протекторату. При цьому окремі факти можуть бути використані для обґрунтування обох позицій залежно від інтерпретації.

Саме така організація завдання дозволяє перейти до принципу багатоперспективності. Учні мають зрозуміти, що складне історичне явище не завжди може бути оцінене через один критерій. Наприклад, сильна армія могла забезпечувати стабільність режиму і водночас посилювати вплив військових на політичне життя; розпуск парламенту міг пояснюватися політичною кризою, але водночас означав обмеження представницької влади. Відповідно, історичне судження має враховувати кілька аспектів діяльності Кромвеля [3; 11; 16].

Для формування вміння розрізняти факт та інтерпретацію можна запропонувати учням кілька тверджень про Кромвеля. Наприклад: «У 1653 р. Кромвель став лордом-протектором»; «Кромвель встановив особисту диктатуру»; «Протекторат забезпечив політичну стабілізацію Англії»; «Кромвель зрадив ідеали революції». Учні мають визначити, які з них є фактами, а які — інтерпретаціями, та пояснити, які докази потрібні для обґрунтування оцінного твердження. Така робота відповідає завданню критичного опрацювання історичної інформації [22; 32].

Після цього доцільно повернутися до наскрізного проблемного питання. Для його опрацювання можна організувати коротку дискусію «Олівер Кромвель — захисник революційних здобутків чи авторитарний правитель?». Частина учнів добирає аргументи на користь першої позиції, інша — другої. Водночас завдання не повинно завершуватися колективним визначенням «переможця». Після обговорення кожен учень формулює власний індивідуальний висновок, у якому може підтримати одну з позицій або обґрунтувати складнішу, проміжну оцінку.

Для аргументованої відповіді доцільно запропонувати просту структуру: сформулювати тезу; навести щонайменше два конкретні історичні факти; пояснити, як вони підтверджують тезу; врахувати один аргумент, що може свідчити на користь іншої оцінки; сформулювати підсумкове судження. Такий алгоритм спрямовує учнів від висловлення особистої симпатії або антипатії до доказової історичної аргументації [19; 22; 32].

Окреме практичне завдання може бути побудоване навколо питання про наслідки діяльності Кромвеля. Учням пропонується розрізнити короткострокові й довгострокові результати революції та протекторату. До короткострокових можна віднести стабілізацію політичного режиму в період Кромвеля, посилення армії та флоту, зовнішньополітичні успіхи й водночас залежність політичної системи від особистого авторитету протектора. До довгострокового контексту належать подальші зміни у співвідношенні монархії та парламенту, що особливо виразно проявилися наприкінці XVII ст. [3; 4; 7; 38]. Учні мають пояснити, чому короткочасність самого протекторату не означає відсутності історичного значення подій 1640–1650-х рр.

Для роботи з причинно-наслідковими зв'язками можна запропонувати проблемне завдання: «Чому після перемоги парламенту над королем в Англії не сформувалася стабільна республіканська система?». Для відповіді учні мають використати матеріал про конфлікти між політичними угрупованнями, суперечності парламенту та армії, роль радикальних рухів, роялістську загрозу та політичне піднесення Кромвеля [7; 9; 11; 16]. У цьому разі результатом роботи стає пояснення історичного процесу, а не просте називання окремої причини.

Матеріали дослідження дозволяють запропонувати й завдання на роботу з історичною картою. Під час розгляду військової діяльності Кромвеля учні можуть визначити місця битв під Марстон-Муром, Несбі, Данбаром і Вустером, а також основні напрями кампаній в Ірландії та Шотландії. Завдання доцільно доповнювати питанням про те, як військові

перемоги поза межами власне Англії вплинули на політичне становище Кромвеля [9; 16; 21]. Таким чином просторова компетентність пов'язується з аналізом політичних наслідків військових подій.

Ефективним засобом узагальнення може бути створення учнем короткого «політичного портрета» Олівера Кромвеля. Така робота не повинна перетворюватися на переказ біографії. Доцільно запропонувати охарактеризувати його за кількома аспектами: політичні переконання; роль у революції; військова діяльність; ставлення до парламенту; характер влади в період протекторату; основні результати та суперечності діяльності. Після цього учень формулює загальну оцінку, обов'язково підтверджуючи її історичними фактами [3; 7; 9; 16].

Підсумкове завдання може бути виконане у формі короткого історичного есе на тему «Чому постать Олівера Кромвеля не може бути оцінена однозначно?». Для його виконання учень має використати матеріал щонайменше про два різні етапи діяльності Кромвеля та продемонструвати суперечність між ними. Наприклад, участь у боротьбі проти королівської влади може бути співвіднесена з подальшими конфліктами Кромвеля з парламентом, а його прагнення стабілізувати державу — із залежністю режиму від військової сили. Такий формат дає змогу перевірити не лише знання фактів, а й здатність встановлювати зв'язки та формулювати історичне судження.

Оцінювання виконання таких завдань доцільно здійснювати насамперед за якістю історичної аргументації. Значення мають фактична точність відповіді, доречність використаних історичних доказів, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та логічність висновку. Під час дискусійних завдань сама позиція учня не повинна визначати оцінку: однаково прийнятними можуть бути різні висновки, якщо вони спираються на достовірні факти та послідовно обґрунтовані [19; 22; 32].

Практичний комплекс може використовуватися диференційовано залежно від рівня підготовки учнів. Для учнів, яким складніше працювати

самостійно, доцільно пропонувати визначений набір фактів, опорні запитання або частково заповнену причинно-наслідкову схему. На достатньому рівні учень самостійно добирає інформацію з підручника та запропонованих джерел. Для учнів із високим рівнем навчальних досягнень можна ускладнити завдання через зіставлення кількох історичних оцінок, самостійний добір доказів або формулювання альтернативного висновку. Такий підхід дозволяє використовувати один історичний матеріал для завдань різного рівня складності.

Запропоновану систему не обов'язково реалізовувати в межах одного уроку. Окремі її елементи можуть використовуватися на різних етапах вивчення Англійської революції: хронологічні та причинно-наслідкові завдання — під час первинного опрацювання матеріалу; аналіз «Знаряддя управління» — під час розгляду встановлення протекторату; порівняння форм правління і дискусія про Кромвеля — на етапі систематизації; історичне есе — як підсумкове або домашнє завдання. Це дозволяє інтегрувати розроблені матеріали в структуру конкретного підручника та календарного планування [23; 24; 33–35].

Практична цінність запропонованого комплексу полягає також у тому, що він безпосередньо використовує результати історичного дослідження, представленого у другому розділі роботи. Розгорнутий матеріал про військово-політичну діяльність Кромвеля, боротьбу з внутрішньою опозицією, протекторат та його наслідки не переноситься до шкільного курсу в повному обсязі. З нього відбираються ті сюжети, які допомагають учням пояснити логіку революційного процесу, зрозуміти роль особистості та сформулювати аргументовану оцінку.

Таким чином, практичне використання матеріалів дослідження під час вивчення Англійської революції в 8 класі може бути реалізоване через систему взаємопов'язаних навчальних завдань, що охоплюють хронологічну та причинно-наслідкову реконструкцію подій, аналіз історичних документів, порівняння політичних моделей, роботу з різними оцінками діяльності О.

Кромвеля та формулювання власного історичного судження. Центральним елементом запропонованої методики є перехід від засвоєння готової характеристики історичного діяча до її самостійного конструювання учнем на підставі фактів і джерел.

Розроблений комплекс дозволяє поєднати історичний зміст теми з вимогами компетентісно орієнтованого навчання та практично реалізувати освітній потенціал діяльності Олівера Кромвеля, визначений у попередніх підрозділах. Його використання спрямоване на формування в учнів здатності бачити історичну подію в контексті, встановлювати зв'язки між рішеннями та їх наслідками, критично працювати з джерелами, розрізняти факт та інтерпретацію і аргументовано оцінювати суперечливі явища минулого. У такому форматі діяльність О. Кромвеля постає не лише змістовим елементом теми Англійської революції, а й матеріалом для розвитку історичного мислення учнів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути діяльність Олівера Кромвеля в контексті Англійської революції XVII ст., визначити основні етапи та напрями його військово-політичної діяльності, простежити особливості й наслідки протекторату, а також з'ясувати місце відповідного історичного матеріалу у шкільному курсі всесвітньої історії та можливості його практичного використання під час навчання учнів 8 класу. Обрані хронологічні межі дослідження – 1640–1658 рр. – дали змогу простежити політичний шлях Кромвеля від активної участі в боротьбі між парламентом і королем до встановлення протекторату та завершення його політичної діяльності.

Аналіз джерельної бази та стану наукової розробленості проблеми засвідчив, що діяльність О. Кромвеля доцільно розглядати не як ізольований біографічний сюжет, а як складову масштабних політичних, військових і суспільних трансформацій Англії XVII ст. Зарубіжна історіографія дає можливість простежити причини революційної кризи, характер протистояння короля й парламенту, громадянські війни, зростання політичної ролі армії, діяльність Кромвеля та функціонування протекторату. Українські дослідження й узагальнювальні праці доповнюють цей матеріал характеристикою військової діяльності Кромвеля, правових засад установа протекторату та загального розвитку Англії Нового часу.

Джерельна база дослідження має комплексний характер. Історичні документи XVII ст. дозволяють простежити політичні суперечності революційної доби та трансформацію державного устрою. Особливе значення має «Знаряддя управління» 1653 р., яке визначало правові засади протекторату, співвідношення повноважень лорда-протектора, парламенту й Державної ради. Звернення до «Великої ремонстрації» 1641 р. та Білля про права 1689 р. дозволило простежити тривалу еволюцію відносин між монархічною та представницькою владою.

Для методичного складника важливими стали нормативно-правові документи сучасної української освіти, модельні навчальні програми та чинні підручники з всесвітньої історії для 8 класу. Встановлено, що в методичній літературі розроблено загальні засади компетентісно орієнтованого навчання історії, роботи з історичними джерелами, проблемними завданнями й організації пізнавальної діяльності учнів. Водночас спеціального системного опрацювання методики вивчення саме діяльності Олівера Кромвеля як окремого аспекту теми Англійської революції в 8 класі серед використаних праць не виявлено, що зумовило необхідність конкретизації загальних методичних підходів відповідно до змісту досліджуваної проблеми.

Дослідження основних етапів діяльності О. Кромвеля показало, що його політичне піднесення було безпосередньо пов'язане з поглибленням конфлікту між Карлом I та парламентом, громадянською війною і зростанням політичної ролі армії. У 1640–1649 рр. Кромвель пройшов шлях від парламентського діяча до одного з провідних військових і політичних лідерів революції. Важливе значення мали його участь у реформуванні парламентської армії, формуванні Армії нового зразка та військові перемоги під Марстон-Муром і Несбі. Водночас його політична роль визначалася не лише особистими здібностями, а й загальними умовами політичної кризи, боротьбою різних угруповань та посиленням армійського чинника.

Страта Карла I та ліквідація монархії не завершили революційного протистояння. Після перемоги над королівською владою особливо виразно проявилася політична неоднорідність революційного табору. Придушення левеллерських виступів і поступове згортання активності дигерського руху засвідчили відхід Кромвеля від підтримки подальшої радикалізації революції та його орієнтацію на стабілізацію нового політичного порядку. Кампанії в Ірландії та Шотландії зміцнили становище республіки й значно підвищили військово-політичний авторитет Кромвеля, але водночас ще більшесилили роль армії в державному житті.

У 1651–1653 рр. загострення суперечностей між парламентом та армією створило умови для концентрації влади навколо Кромвеля. Розпуск «Охвістя» Довгого парламенту, невдала діяльність «Малого парламенту» та прийняття «Знаряддя управління» завершили цей процес. У грудні 1653 р. Кромвель став лордом-протектором. Нова політична система поєднувала республіканські представницькі інститути із сильною виконавчою владою та значним впливом армії, що стало однією з основних суперечностей протекторату.

Політика О. Кромвеля у 1653–1658 рр. була спрямована на стабілізацію держави після тривалого періоду революційних потрясінь. За протекторату здійснювалися адміністративні, судові та релігійні заходи, зміцнювалися армія і флот, розширювався міжнародний вплив Англії, активізувалася торговельна та колоніальна політика. Релігійний курс характеризувався певним розширенням віросповідної терпимості для протестантських течій.

Водночас політична система протекторату залишалася нестійкою. Конфлікти Кромвеля з парламентами, значний вплив військових, фінансові труднощі та обмежена соціальна база режиму ускладнювали формування стабільної моделі влади. Відмова Кромвеля від запропонованої йому корони в 1657 р. показала, що він не пішов шляхом формального відновлення монархії, хоча конституційні зміни останніх років протекторату свідчили про часткове повернення до традиційних англійських політичних інститутів. Після смерті Кромвеля створена система швидко втратила стабільність, а Річард Кромвель не зміг забезпечити її подальше функціонування, що засвідчило значну залежність режиму від особистого авторитету першого лорда-протектора.

Водночас історичне значення протекторату не можна визначати лише через його нетривалість або подальшу реставрацію Стюартів. Відновлення монархії не означало повного повернення до політичної моделі першої половини XVII ст. Досвід громадянської війни, республіки та протекторату суттєво вплинув на подальші взаємовідносини між короною та парламентом.

Події «Славетної революції» 1688–1689 рр. і Білль про права 1689 р. засвідчили подальше обмеження королівської влади та зміцнення парламентських інститутів.

Отже, роль Олівера Кромвеля в історії Англії є суперечливою. Він був одним із провідних учасників боротьби проти королівської влади, сприяв перемозі парламентських сил і становленню республіки, але в період протекторату зосередив значний обсяг влади у власних руках та значною мірою спирався на армію. Його діяльність поєднувала революційні перетворення із прагненням забезпечити політичний порядок засобами сильної виконавчої влади. Саме така суперечливість дозволяє розглядати постать Кромвеля як один із ключів до розуміння складності Англійської революції XVII ст.

Встановлено, що тема Англійської революції та діяльності О. Кромвеля посідає важливе місце у змісті шкільного курсу всесвітньої історії 8 класу. Сучасні модельні навчальні програми й підручники передбачають розгляд правління Стюартів, конфлікту між монархією та парламентом, громадянської війни, ліквідації монархії, проголошення республіки та встановлення протекторату. Тому діяльність Кромвеля доцільно розглядати не як окрему біографію, а як складову ширшого процесу політичної трансформації Англії.

Тема має значний потенціал для розвитку історичного мислення учнів. Вона дозволяє встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між політичною кризою, громадянською війною, ліквідацією монархії, республікою та протекторатом; співвідносити діяльність історичної особи з ширшими суспільними процесами; порівнювати різні форми державного устрою; розрізняти безпосередні й довгострокові наслідки історичних подій. Суперечливість оцінок діяльності Кромвеля створює особливо сприятливі умови для формування здатності розрізняти історичний факт та інтерпретацію й аргументувати власне судження.

Обґрунтовано доцільність поєднання компетентнісного, проблемного, діяльнісного, джерелознавчого та порівняльного підходів. Вивчення теми не повинно обмежуватися запам'ятовуванням дат і біографічних відомостей. Продуктивними є завдання на встановлення причин і наслідків, аналіз історичних документів, порівняння політичних позицій та форм державного правління, роботу з різними інтерпретаціями. Особливу методичну цінність має «Знаряддя управління» 1653 р., яке дозволяє учням зіставити нормативну модель протекторату з реальною політичною практикою.

Практичним результатом дослідження стала розробка системи взаємопов'язаних навчальних завдань для використання під час вивчення теми в 8 класі. Вона охоплює встановлення хронологічних і причинно-наслідкових зв'язків, аналіз військово-політичного піднесення Кромвеля, зіставлення його позиції з вимогами радикальних сил, роботу зі «Знаряддям управління» 1653 р., порівняння монархії, республіки та протекторату, визначення короткострокових і довгострокових наслідків революційних змін.

Центральним елементом запропонованої системи є проблемне осмислення суперечливої діяльності Кромвеля. Учні пропонується не відтворювати готову характеристику діяча, а формулювати власне судження на підставі конкретних фактів та історичних джерел. Для цього можуть використовуватися дискусія, розрізнення факту й інтерпретації, створення політичного портрета, робота з картою та коротке історичне есе. Оцінювання таких завдань доцільно здійснювати за фактичною точністю, доречністю історичних доказів, логічністю аргументації та обґрунтованістю висновків.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що діяльність Олівера Кромвеля є важливим складником вивчення Англійської революції XVII ст. Її історичний зміст дозволяє розкрити складність революційних трансформацій, взаємозв'язок діяльності особистості та суспільно-політичних процесів, суперечності між представницькою і сильною виконавчою владою. У шкільному курсі цей матеріал може бути використаний не лише для поглиблення знань про історію Англії, а й для

розвитку здатності учнів працювати з доказами, аналізувати різні інтерпретації та аргументовано осмислювати минуле. Перспективним напрямом подальшої роботи є апробація розробленої системи завдань в освітньому процесі та визначення її ефективності для розвитку історичного мислення учнів 8 класу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Briggs A. A Social History of England. 3rd ed. London : Penguin Books, 1999. 402 p.
2. Cannadine D. Victorious Century: The United Kingdom, 1800–1906. London : Allen Lane, 2017.
3. Coward B. The Cromwellian Protectorate. Manchester : Manchester University Press, 2002. 248 p.
4. Coward B. The Stuart Age: England, 1603–1714. 3rd ed. London : Longman, 2003.
5. Evans E. J. The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783–1870. 2nd ed. London : Longman, 1996. 486 p.
6. Ferguson N. Empire: How Britain Made the Modern World. London : Penguin Books, 2004.
7. Hill C. The Century of Revolution, 1603–1714. 2nd ed. London : Routledge, 2002.
8. Hobsbawm E. J. Industry and Empire: The Making of Modern English Society, 1750 to the Present Day. London : Pantheon Books, 1968. 336 p.
9. Kishlansky M. A. A Monarchy Transformed: Britain, 1603–1714. London : Penguin Books, 1997. 386 p.
10. Lockyer R. Tudor and Stuart Britain, 1485–1714. 3rd ed. London : Routledge, 2014. 576 p.
11. Morrill J. The Nature of the English Revolution. London : Longman, 1993.
12. Porter R. English Society in the Eighteenth Century. Harmondsworth : Penguin Books, 1982. 424 p.
13. Roberts C., Roberts D., Bisson D. A History of England. Vol. 1: Prehistory to 1714. 6th ed. Boston : Pearson, 2014.
14. Roberts C., Roberts D., Bisson D. A History of England. Vol. 2: 1688 to the Present. 6th ed. Boston : Pearson, 2014.

15. Russell C. The Causes of the English Civil War. Oxford : Clarendon Press, 1990. 236 p.
16. Hutton R. Oliver Cromwell: Commander in Chief. New Haven : Yale University Press, 2024. 480 p.
17. Woodward E. L. The Age of Reform, 1815–1870. 2nd ed. Oxford : Clarendon Press, 1962. 681 p.
18. Баран З. А., Качараба С. П., Сіромський Р. Б., Чума Б. П. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. Київ : Знання, 2015. 533 с.
19. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці. Педагогіка і психологія. 2009. № 2. С. 26–31.
20. Бураков Ю. В., Питльована Л. Ю. Нариси історії Англії нового часу : навч. посіб. Львів : Центр Європи, 2003. 128 с.
21. Гейда Р. Олівер Кромвель – видатний полководець, організатор англійської революційної армії. Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2017. Вип. 42. С. 88–91.
22. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2018. 208 с.
23. Пометун О. І., Дудар О. В. Всесвітня історія : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2025. 208 с.
24. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М. Всесвітня історія : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2025. 256 с.
25. Гончар Б. М., Машевський О. П., Папенко Н. С. та ін. Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки. XVII – 60-ті роки XIX століття : підручник / за ред. Б. М. Гончара. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. 735 с.

26. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.

27. Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF>.

28. Долматова Н. Особливості встановлення протекторату Кромвеля й поява «Знаряддя управління» 1653 р. в Англії. Юридичний вісник. 2017. № 2. С. 206–212. URL: https://www.yurvisnyk.in.ua/v2_2017/2017_2.pdf.

29. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. / З. А. Баран, С. П. Качараба, Р. Б. Сіромський, Б. П. Чума ; за ред. З. А. Баран. Київ : Знання, 2015. 533 с..

30. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80>.

31. Крушинський В. Кромвель Олівер. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 375.

32. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. Київ : Генеза, 2006. 328 с..

33. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем та ін. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

34. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун та ін. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

35. Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, А. С. Посулько, Т. В. Бакка та ін. Київ : Міністерство освіти і науки України, 2023.

36. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.

37. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>.

38. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1998. Т. 2. 608 с.